

LAELIUS.

(Cicero)

Hogy kell, és hogy nem kell magyarázni
az iskolában a latin autorokat?

IRTA

BRASSAI SÁMUEL.

— 88 —

KOLOZSVÁRT,

NY. STEIN J. M. KIR. EGYET. NYOMD. A REF. TANODA BETŰIVEL.

1874.

LAELIUS.

Hogy kell, és hogy nem kell magyarázni
az iskolában a latin autorokat?

IRTA

BRASSAI SÁMUEL.

KOLOZSVÁRT,

NY. STEIN J. M. KIR. EGYET. NYOMD. A REF. TANODA BETŰIVEL.

1874.

Δέομαι ὑμῶν, μὴ θορυβεῖν ἐφ' οἷς ἂν λέγω, ἀλλ' ἀκούειν. καὶ γάρ, ὥς ἐγὼ οἶμαι, οὐδέθε ἀκούοντες. — Επιχειρητέον ὑμῶν ἐξελεῖσθαι τὴν δόξαν ἣν ὑμεῖς ἐν πολλῷ χρόνῳ ἔδχετε, ταύτην ἐν οὕτως ὀλίγῳ χρόνῳ. (Pl. Apol.)

232587

A magyarázott Laelius.

Most, midőn hatodikszor fogok tollat a latin classicusok magyarázata ügyében, czélszerűnek látom egy kis elméletet is ragasztani alkalmazott észrevételeimhez. Az elméletnek azonban magának is jóformán gyakorlati színezete lesz; mert nem elveket akarok elmondani, nem az alapot, melyekre a gán-csokat s igazításokat építettem, ismertetni, hanem arról szö-
lok, hogy mit akarok velők, ha elérni nem, legalább eszkö-
zölni. Az elsőre nincs is szükség, mert valamennyi észrevéte-
lempél ki van, bármi kevés szóval is, mutatva az a kapta, a
melyre szabtam. De szükséges ám a másodikkal kimutatni —
kivált nálunk — azt, hogy felszólamlásomra nem „kritikai
viszketegség“ késztetett, hanem minden egyes esetben szívére
akartam kötni tanítótársaimnak azt az elvet, melyet a „mód-
szer“-ről irt akad. értekezésem második része 34—46. lapján
 kifejeztem, t. i. hogy „*tanítsunk igazságot!*“

Úgyde, ha valami portékát árulni akarunk, előbb meg kell
szerezniük. És most már azt kérдем, mi módon szerezhesse
meg a latin nyelv tanára azokat az igazságokat, melyeket ő a
classicus írók magyarázatában tanítani köteles? A kalmár leg-
jobban nyér, de bizony vásárosai sem vesztenek vele, ha áruit
első kéztől kapja. Szintugy szükséges a didacticus írónak s tani-
tónak, hogy közlendő ismereteit eredeti forrásokból meritse. Már
pedig gymnasiumi tanáraink legnagyobb részének se magán, se
intézeti könyvtárai azokat a forrásokat, a magyarázandó autorok-
ra vonatkozó terjedelmes irodalmakat, kiszolgáltatni nem bírják.
Sőt anyagi helyzetöket tekintve, még azt sem követelhetni méltá-
nyosan, hogy legalább az úgynevezett optima editioakat szerez-

zék meg. Működő tanáraink tehát arra vannak nem csak utalva, de szorítva is, hogy másod kézből pótolják szükségleteiket. Hozzájárulható forrásaik annál fogva csupán a külföldi, jelesen német nyelvészeknek iskolák számára irt jegyzetes kiadványai. De ezek biz' a szükségét nagyon hiányosan pótolják s azért üdvözlünk kell, mind vállalkozó könyvtárusainkat, mind a munkát végrehajtó nyelvész tanárainkat, hogy hasonló nemű magyar kiadványokkal kívántak a bajon segíteni. Üdvözlünk azonban csak a jóakarataknak, nem a végrehajtásnak szól, mert az illető művek, mint öt alkalommal kimutattam, — s ezért kellett általános mondanéim at a hatodikra halasztani, — a bajon felettébb tökélytelenül segítenek.

Megkísértem hát elmondani, miképp kellene dolgozva lenniök, hogy valóban segítsenek. A ki jobban tudja, mondja jobban.

Határozzuk meg elsőben is a kérdést. A czél, melyről ezúttal szólok, a középiskoláinkban olvastatni*) szokott latin classicusok bajosabb helyei magyarázata.

A ki ilyes magyarázatokat akar írni, tudnia kell mindennek előtt, hogy *mít magyarázzon?*

Hogy erre a kérdésre felelhessünk, különböztessünk. — A locusok bajosságát többféle körülmény okozhatja. — Vannak elsőben oly bajosságok, a melyeket tárgyasaknak nevezhetünk: t. i. oly locusok, melyeken különbség nélkül mindenki felakad és — a mennyire hátrafelé nyomozhatjuk — fel is akadt, tehát nem értett. Oka lehet egyszer az, hogy a szövegbe az átírás által hibák csúsznak bé. Kereshetjük másodszor abban, hogy az író maga nem volt tökélyes stylist és így akármi okból is elvéthette a kifejezést. Ide járulnak az úgynevezett költői licentia okozta homályosságok is. Harmadszor maga a nyelv is változván szerkezetében, némely ó kifejezést, mely mással cserélődött fel, némely idiotismust, melyet a traditio sem tartott fenn, már maguk a — reánk nézve — legrégibb scholiasták meg grammaticusok sem értettek, jöllehet anyanyelvök latin volt. — Mindezen bajokon csak mások után segíthet a magyarázó vezérkönyv írója; de e végre ismernie és használnia kell okvetetlenül az idevágó commentatori

*) „Olvastatni“ nem szenvedő, hanem miveltető.

és criticalai irodalmat és még így is sagacitasra van nem egyszer szüksége. Ha pedig minden igyekezet füstbe megy, vallja meg őszintén a dolog állását a magyarázó, s erőltetett vagy hamis magyarázatok által ne vétsen az „igazság tanítása“ szent elve ellen.

Harmad rendbeli bajosságot azok a szólamok teszik, melyeket az ismeretes, iskolai syntaxisok kimagyarázni nem bírnak, de — (akár kivesztek a későbbi nyelvből, akár nyomaik maradtak bennök) — értelmöket a traditio a grammaticusok és scholiasták idejéig megtartották. Ezekre ugyan az újabb commentariusokban s még az iskolai kiadványokban is nyerhetni felvilágosítást; de minthogy adat vagy vélemény-különbségek — egész az ellentétességig — fordulnak elé, annál fogva annak, a ki iskolai commentárt akar írni, megint szükség ismerni az eredeti forrásokat s belőlök meritni kellő szakértéssel és megfontolással döntvényeit. Disquisitioknak s ide s tova kapkodó magyarázatoknak nincs helye az iskolai kiadványokban.

Nehézséget okoz negyedszer az olvasó anyai nyelve és a latin közti különbség. Az ide tartozó eseteket, ez úttal csak röviden, négy fő rovatra viszem. A) Vannak oly szavak és szólamok, melyeknek latinban két (olykor több) különböző értelmei levén, különbözőleg kell az anyanyelven kifejezni. — B) A latin szónak szabatosan megfelelő szava az anyanyelvnek nem levén, emebben két szóval vagy általán mondva periphrasissal kell kitenünk; vagy, megfordítva, a latin periphrasist az anyanyelvben csak egy szóval értelmeznünk. (P. o. gratias ago = köszönöm.) — C) A latin regiment nem fordíthatjuk az anyanyelvben neki megfelelő „vonzat“-tal, hanem mással kell felesemelnünk. (Calpurnius *Romam* proficiscitur = Calpurnius *Romába* megy.) — D) A szavak rendje különböző a két nyelvben.

Az ily bajosságokban már nem segít semmi eruditio, régiebb vagy újabb irodalom; — sőt az utóbbi még ronthat, — hanem egészen saját belátására, tudományára, nyelvérzékére van utalva a magyar commentator.

A különbségi esetek ugyanis a latin és magyar közt egyfelől s a latin és modern europai nyelvek közt másfelől, egészen

mások. Midőn hát egy magyar iskolai kiadvány szerkesztője eléveszen egy vagy több, magában bármily jeles német művet s jegyzeteit — hiven, kivonatban, paraphrasisálva — lefordítja, a szóba vett esetekben számtalan, elkövető s elhagyó hibát ejthet és — mint gyakran kimutattam — ejt is. Felveszen egy falka jegyzetet, melynek tartalma a német tanítványnak fontos, szükséges, mellőzhetetlen lehet; de a magyarnak, minthogy nyelve és a latin közt az illető esetekben különbség nincs, haszontalan és — olykor a nevetségig — felesleges. Legszenbetűnőbb ez a viszony a szórendben, mint a miben a német és a nyugateuropai román nyelvek a latintól voltaképp eltérnek, gyökeresen különböznek; holott a magyar szórend a latin adiectivum és substantivum viszonyos, szabadabb helyzete kivételével — mit a concordantia tesz lehetővé, — e tekintetben nem csak sokkal csekélyebb mértékben tér el, hanem gyakran bámulatos egyezés is mutatkozik a két nyelv között *). — Szóval, az e szakaszbeli bajosságokra nézve egészen maga lábán járjon el a magyar commentator, mit természetesen csak úgy tehet, ha jól tud magyarul.

Az elősorolt bajosságok tárgyiasan tekintve, mindnyájan jegyzeteket igényelnek a commentatortól, és ha a magyarázó előtt nem lebeg más czél, hanem csak az, hogy ő autora styljét magyar olvasónak értelmessé, világossá, lehetőleg könnyűvé tegye, mindnyájok igényeit ki is kell elégítenie. Ámde itt iskolai segéd-sőt vezérkönyvekről van szó s ezekre nézve más czélok s hozzá-jok képest más kívánalmak is állanak elé. Mindöket csak ez egy kifejezésbe foglalom össze: a tanítványok érdeke. — *Salus studiosae iuventutis suprema lex esto!* — Az imént említett első esetben a commentator nem tudja ki fogja hasznát venni a könyvének, nem is aggódik rajta, hanem megy a maga tárgyias útján. De az iskolai kiadvány szerkesztőjének nem csak tudni kell, ha-

*) Ha különböző anyanyelvű comm.-oknak idevágó jegyzeteit összehasonlítjuk, úgy tapasztaljuk, hogy a magyarázó rendezésben mindeńik, ha csekély különbséggel is — a maga nyelvén szokott szórend szerint jár el, s meglátszik rajta az anyai nyelvérzék nyoma. A francia p. o. mindig a nominativust teszi elől, s ezt a verbumtól kísérteti nyomban, mi a magyarban nem szükség.

nem szüntelen szeme előtt is tartani, hogy kinek, minő készült-ségü tanuló számára formulázza jegyzeteit s egyszersmind nem feledi egy pillanatig is, hogy ő nem csak latin irályt tanít, hanem a tanítvány eszét is fokozatosan fejteni kötelessége átalában. Ennélfogva a legelső autorhoz, melyet a nyelvtani folyam meghaladása után vesznek elé, legbővebbek, legszaporábbak lesznek a jegyzetei; itt is, mint Corinna mondá: „nem zsákkal, hanem kézzel vetve,” és hová-tovább mind szűkebb marokkal. Mellőzi t. i. mindazokat, a mikre a tanítványt elsőbb olvasásaiból már elkészültnek hiszi és hinnie joga van. Vagy merőben hallgatva kényszeríti vagy olykor czélszerű intéssel akár kérdéssel segíti a tanulót, hogy saját keble tárházába nyuljon s onnan szedje elé az eléforduló bajosság legyőzésére szükséges eszközöket. Teljes jegyzetei tehát csak az illető fokozaton elégördülő nehézségekre szorítkoznak. Részletekbe nem bocsátkozom, mert nem módszert írok, s figyeltetésül úgy vélem ennyi elég. De ellentét gyanánt, nem tehetem, hogy fel ne hozzam egy német commentator példáját, ki a „Tirocinium poeticum”ban irt jegyzeteiben majd minden alkalommal elmondja, hogy „ez s ez a szó ide s ide tartozik”; holott szembetünő concordantia, vagy szófüzési közönséges szabály kitaláltatná a tanítványnyal az egymástól elvetett adiectivum és substantivum, a regimen és regens szó összetartozását.

Hogy ily formán szerkesztett iskolai commentar sok fejtő-résbe, erőfogyasztó, időrabló munkába, talán hálátlan azaz fizetetlen fáradságba kerül, világos. Ámde egy jól végzett ilynemű munkának számithatatlan jó következményei lennének az iskola-ügyre, a tanító sikeres működésére és a tanulók haladására nézve. És így az erkölcsi jutalom, egy lelkiismeretes író önboldogító érzése, sem maradna ki.

Legyen szabad végül egy ötletemet előadni, mely szerint a fellebbiekben jellemzett munkának legnehezebb része, a magyarázandó locusok kiszemelése, tetemesen megkönnyebbülne. Az eljárás szerintem a következő lenne. — Az, a ki bizonyos latin szöveget, vegyük például: a „Tirocinium poeticum”-ot akarja magyarázó jegyzetekkel ellátni és így egy iskolai kiadványt szer-

keszteni, magához szólít egy előbbi tanfolyamot végzett, de a Tirociniumhoz még nem kezdett, középserü tehetségű, de jó igyekezetű és figyelmes tanítványt. Olvasatni és fordíttatni kezdi vele eleitől fogva a szöveget. Feljegyzi gondosan: a) a helyet, a melyen a fordító felakad; b) a főkörménynt, mely a nem értésnek részéről útában áll; c) a legsikerültebb magyarázatot, mellyel ő (a commentator) a próbára tett tanítványt útba vezeti. Ezt téve sorba minden oly hellyel egész a könyv végéig, kész az adat-halmaz, melyből aztán jegyzeteit czélszerűen szerkesztheti a kiadó. Tanácsosnak tartom még, hogy ne szorítkozzék a szerző csak egy próbaegyenre, hanem váltsa fel másokkal, s míg alkalmasokat lél, minél többel*). — Önkint érthetni, hogy mind ez, mind az, a mit eddig-elé irtam, a commentarnak csak nyelvészeti részére vonatkozik.

És ezennel bévégeztem utólagos elméletem rövid vázlatát, melyhez még azt jegyzem meg, hogy nem csak a tárgyalt kiadványok szerkesztőinek szól, hanem minden tanítónak is, a ki egy ily commentart segédkönyvnek használ; mert ha annak szellemében és elvei szerint nem tanít, minden sikerét semmivé teheti. Azok veszélyeztethetik főképp, kik a gymnasiumban általában — de különösen a nyelvészetben és mathesisben — nem alkalmazandó „proponáló“ módszerhez ragaszkodnak.

Szolgáljon e vázlat már most előzmény gyanánt is a mindjárt czimzendő könyvben elkövetett hibák ismertetéséhez, illetőleg kijavításukhoz.

A könyv czime: „M. T. *Ciceronis* Laelius de amicitia. Magyarázta Dr. Heinrich G. Pest. 1870.“

Mielőtt a részletekbe fognék, intem az olvasót, hogy ne értse betű szerint e szavakat: „magyarázta Dr. Heinrich“, a mint értette egy tudós úr, a ki az orsz. tanáregyl. köz. közlönyében (1870)

*) Javaslatom megírása alatt magánzó tudós vagy egyetemi tanár képe lebegett szemem előtt. Gymnasialis tanár a szóba vett dologra nézve kedvezőbb helyzetben van. Ő t. i. ama kisértményt az egész osztályával megteheti, ha a tanfolyam tartama alatt, egy jegyzetek nélküli kiadást használ s praelegálás vagy proponálás nélkül folyvást katekizálva oktat.

kiadott rövid ismertetésében azzal dicséri meg a szerzőt, hogy „nem fordított le szárazon valamely német kiadást.“ Nem „valamelyt“, hanem többet; mert az igazság az, hogy a magyar kiadvány jegyzetei legnagyobb része a Nauckéból és Lahmeyeréből vannak összeválogatva. *) Szükséges volt megjegyezni, mivel gáncsaimban csak akkor fogom a magyar kiadó nevét emlegetni, midőn azt következtethetem az adatokból, hogy övé a hibáról a felelősség. Ellenben, a hol előnyösen emancipálja magát a német kiadók járókájából, dicséretére nem mulatom el felelőni.

És most már kezdjünk a részletekhez.

I. 1. „*pontificem . . . Scaevolam*, a megfordított szóhelyzés szokottabb, de Cic. sulyt fektet a hivatalos címre“ stb. — Alkalmom szerint megjegyeztem már másutt is, de nem ismételhetem eléggé, hogy én semmit mondóbb, ügyetlenebb jellemzést még gondolni sem tudok, mint midőn egy szólamról máshoz képest azt mondják, hogy „szokottabb“ vagy „kevésbé szokott.“ Ennek csak akkor lehet valami értelme, mikor a két szólam jelentése egészen közönyös vagy azonos, úgyhogy még árnyalatban sem különbözik. És még így is emlegetése csak meddő eruditio; de csalóka is, mert hátha csak a hozzánk jutott maradványokban fordul elé az egyik többször mint a másik? Ha pedig bármi csekély különbség is van a két szólam értelmében, a z t kell megmondani, nem pedig a „szokott“sággal vesződni, mint H. Lahmeyer követve, a ki az appositio elől helyezését „*ungewöhnliche Wortstellung*nak“-nak nevezi, de egyszersmind okát is adja t. i. „az ellentétet, melyben áll ez a Q. Mucius Scaevola. . . a szövegben feljebb említett, hasonló augurral.“ Nauck is, ki, egyébaránt, a szokásról ezúttal nem beszél, ellentétességet emleget. De hát, micsoda „ellentét“ van abban, hogy az egyik Scaevola *pontifex*, a másik *augur*? Heinrich helyesebben írja, hogy: „ez“ (a hivatal címe) „különböztette meg a két . . . hasonló férfiut.“ Csak az a baj, hogy sem „ellen-

*) A nevezet: Közlönyben (2871) még más két bírálatot olvashatni, melyekhez könyvecském végén lesz egy pár szó.

tét“ sem „különbség“ az appositio előltételét nem magyarázzák; mert hiszen *Scaevola augur*, és *Scaevola pontifex*, éppen úgy, éppen oly erősen különböznek egymástól, mint megfordítva: *augur Scaevola* és *pontifex Scaevola*! Az igazi ok abban rejlik, hogy a latin appositio — valamint minden más jelző — kétféle szolgálatot tesz: meghatároz egyfelől, és világosít, (magyaráz, módosít sat.) másfelől. Első működésében lényegesnek, a másodikban járulékneműnek nevezhetni a jelzőt, és kimondhatni a szabályt, hogy az *appositio*, ha lényeges, a *jelzetten* elől, ha járuléknemű, hátul áll. Jelen esetben lényeges az appositio, mert midőn azt írja Cicero: „*Quo* (i. e. *Scaevola*) *mortuo*“, ha mindjárt ezt vetné utána: *me ad Scaevolam pontificem contuli*, az olvasó, mielőtt a „pontificem“-hez érkeznek azt gondolhatná — balgán vagy nem balgán, az mindegy, — hogy Cicero a más világra kísérte Scaevolát, holott a *pontificem* előltétele legott elejét veszi minden félreértésnek. Nem szörszál hasogatás ez, Uraim, hanem irányi tökély vonása, a milyenre a latin, a franczia és angol prozában teméntelenre találunk, de a melynek igen kevés nyoma van akár iránytanainkban akár elidegenesített prozánkban.

- I. 2. „*multa sc. meminini* és visszautal az előbbire (*multa ab eo memoriae mandabam*); — ennek (*cum multa* — a szövegben *quum* van) — „megfelel későbbben *tum in eum sermonem illum incidere*; itt tehát *memini* először egyszerű tárgyesettel, azután pedig acc. c. inf.-val áll.“ — Szintugy sajnáltam a helyet tőle, de ki kellett írnom, hogy példát adjak, milyennek nem kell lenni egy jegyzetnek. Elsőben ugyanis felesleges; mert hogy *memininek* két különböző regimenje van, azt Laelius olvasója magától is kitalálhatja; annál is inkább, hogy a *quum* és a *tum* szembeszöktetőleg mutatnak reá. Ha pedig még is segíteni akart a tanulón a comm., csak kérdéssel kell vala figyeltetni: p. o. „hány regimene van az igének és melyek azok?“ A helyett a szájába rágja a dolgot a jegyzet, mi módszerellenes, és ez a második hibája. Harmadik az, hogy a czikkem elején emlegetett elv ellen vét; mert nem igaz, hogy a „*multa*

memini“ vissza utalna az előbbi szakaszban mondottra. Mert hiszen kissé változtatott alakban éppen azt mondja az előbbi mondat, a mit ez, az ismétlés pedig nem „visszautalás.“ Aztán nem is függ ám legkevésbé is az utóbbi az előbbitől, mivel akár írta volna Cicero az előbbi szakaszban a „*multa . . ; memoriae mandabam*“-at, akár sem, egyaránt értelmes lett volna a magyarázott locus. Egyébaránt a jegyzet a Lahmeyeréből van bővítéssel és toldozással, azaz: hibái tetézésével kölcsönözve. Nauck egyebet, de még czifrábbat mond. T. i. hogy Cicero a *multa* után *colloqui*-t akart írni, de meggondolkodott s anakoluthiát csinált, hogy a beszélgető modort annál hivebben követhesse. Mintha éppen háta megett állott volna a római szónoknak, mikor Laeliusát írta! Csakhogy a *multa memini* nincs a „beszélgetés“ben, hanem a Atticushoz intézett, írott bevezetésben.

ib. „*hemicyclium*: karszék, tul. félkörű diván . . .“ — Oly forma magyarázat, mint e lenne: „*Rothwild*: őz, tulajdonképpen szarvas“!

ib. „*incidere*, az inf. praes. (jobbán imperfecti) rendesen áll *memini* mellett.“ — Hogy megérthessem, vissza kellett mennem a Nauck eredeti jegyzetére, melyből ezt rövidítve és homályosítva vette H. A német comm. azt mondja, hogy az „infinitivus úgynevezett praesensének imperfectum értelme is van, és hogy „*memini* mellett az szokott lenni“ Ezt érthetni; valamint azt is belőle, hogy magyarul csakugyan multba kell tenni. Pl. *Memini me videre* = emlékszem hogy láttam. Donatus latinul is így explicálja: „*Memor sum me vidisse*.“ Csakhogy elégszer van *memini* mellett inf. perfectum is és kell lenni valami különbségnek a két szólam közt s ezt a különbséget, melyet a nyelvtanok elemezni — ha nem is éppen kielégítőleg — próbálnak, kár a csupa „szokásosság“ gal devalválni. Egy, úgyszólván, formalis különbség az: hogy az inf. praesentst fel lehet cserélni értelemváltozás nélkül partic. praesenssel, az inf. perfectumot lehetetlen. Így a Nauck idézte helyeken: „*memini Catonem disserere*“ = mem. *Catonem disserentem*, és „*ut Catonem dicere audivi*“ = *ut Cat. dicentem aud.*

ib. „*P. Sulpicius Rufus* . . . kezdetben az aristocraticus párt határozott tagja . . .“ Mit tesz az, hogy „határozott“? És hogy lehet pártinak „tagja“?

ib. „*tribunus plebis*, appositio *is*-hez,“ — az ám! de adverbialis appositio. T. i. „*is tribunus plebis*“ itt nem azt teszi, hogy „ő, a ki tribunus volt“, hanem azt, hogy: ő, tribunus korában. V. ö. Madwig §. 220.

I. 3. „*Sermonem de amicitia* . . . szokottabb a megfordított szórend . . ., de így az előljáróval összekötött szó fogalma önállóbban lép fel.“ — Ime, a 3-dik szakaszban vagyunk és már harmadszor jön elé a feljebb bélyegzett „szokásosság“. Az ott mondottakra hivatkozva, itt csak kettőt jegyzek meg. Elsőben, hogy a praepositíós jelző a jelzetten elől gyakrabban állana mint hátul, azt Nauck állítja s Heinrich elhiszi neki. De biz' én nem hiszem, míg Nauck statistikai összeállítással és számítással ki nem mutatja. Affirmantis est probare. Addig pedig merem állítani, hogy a statistikai kimutatás eredménye vagy egyforma „szokásosság“-ot vagy éppen ellenkező viszonyt bizonyítna bé, t. i. hogy a jelzett substantivumon hátul helyezett praepositíós jelzők gyakoribbak, mint az elől tettek, miről a latin syntaxisokban és szótárakban összehordott példák rövid idő alatt meggyőzhetnek akárkit, a ki fáradságát nem sajnálja tőle. Itt hát az „igazság“ tanítása elve meg van sértve*).

De nem csak az a hiba e jegyzetben: van még egy következtetés is. A hátultétel okának a nyomosítást mondják N. és H. Mert hiszen az, hogy így a praepositíós jelző „fogalma önállóbban lép fel“, csak is azt teheti. Ugyde, mondhatni, minden más esetben a nyomosítást az illető szólamban előltétellel hozzák kapcsolatba a commentatorok, Miképpen legyen hát itt és csak itt a hátultétel az „önállóság“, a kiemelés, a nyomosítás jele?

*) *Abel* (Ueber einige Grundzüge der latein. Wortstellung.) még tovább megy és azt állítja (13. l.), hogy az így jelzett substantivum (ha magára van) mindig elől — tehát a praepositíós jelző, contra N., hátul — „áll.“

És még van egy másik oldala is jelen esetben a dolognak. Hátha a „*de amicitia*“ nem is a „*sermo*“ jelzője, hanem a „*habitus*“ regimenje éppen úgy, mint a reákövetkező „*ab illo*“, és a mondat symmetriája megkivánta, hogy egyik elől, a másik hátul álljon rajta. Ez esetben persze hogy a *de amicitia* és *habitus* közt bár minden kiadásban ott levő, de minden esetre szükségtelen, comma ki kell hogy maradjon.

ib. „*sententias*: eszméit, főgondolatait, gondolatmenetét“. — Azon szó, miképp teheti az első és utolsót egyszersmind? H. ismét javítani akart a N. jegyzetén s elrontotta. A tanuló már melyiket válassza a három jelentés közül?

ib. „*arbitrio meo*, kedvem szerint, szabadon, azaz: a nélkül, hogy engem [sic!] Scaevola elbeszéléséhez kötöttem volna.“ — Szerettem volna ezt a megbocsáthatatlan „Schnitzer“-t — „engem“, magam helyett — fordításbeli szelességnek tulajdonítani; de minthogy eredetiét nem lelem, csupán csak bámulatomat fejezhetem ki.

ib. „*quasi enim ipsos*; itt *enim* nem okadatoló, hanem csak a gondolat folytatását jelöli: én ugyanis stb.“ — Vessük össze az eredetivel: „Das *enim* (nun aber) dient hier nicht sowohl der Begründung, als der weiteren Ausführung.“ A különbség csak az, hogy H. a *circumspectus* „sowohl — als“-ot kihagyta; és ez nem szolgál előnyére a magyar jegyzetnek, mely egyébként, így is, úgy is csak olyan forma, mint egy bizonyos gavallér felelete, kitől midőn kérdezték, hogy „szép-e a szeretője?“ azt viszonzá, hogy „nem annyira szép, mint ostoba.“ A hasonlóság inkább terheli a magyar fordítmányt, mint a német szöveget, melyet könnyen reávihetni az igazi magyarázatra, t. i. hogy az „*enim*“ nem okadó, hanem csak részletező kötszó. De ebben az értelemben, mely a magyar közbeszédben mindennapi, de a melyet a M. Ny. Szótárában hasztalan keresünk, nem „ugyanis“-sal, hanem „tudniillik“kel helyettesíthetni. Megjegyezhetjük ezúttal, hogy az okadás, magyarázat és részletezés közt a világért sincs meg az a különbség, a mi első tekintetre, megfontolás nélkül látszik; sőt

sokszor éppen semmi sincs. A természettanban jelesen az „ok“ és „részletezés“ a legszámosb esetben mindegy. P. o. ez a kérdés: „mi a tűz oka“? csak más alakja annak, hogy: „mi? v. miben áll a tűz“? És erre a kémikus azt feleli, hogy: „az égő test részecskéi meleg és világosság kifejlésével egyesülnek az oxygen részecskéivel.“ Így részletezi Cic. is azt, hogy miben áll az ő „arbitratus“-a: t. i. hogy ő nem a Scaevola szávaival beszéli el a colloquiumot, „mert“ a sok „azt mondom“ és „azt mondja“ (*inquam, inquit*) igen unalmas lenne, hanem úgy mintha Laelius és beszélgető társai maguk szolanának (*quasi ipsos loquentes*). Ebből kitetszik az *enim*-nek még az imént tárgyalt értelmi árnyalattól is független jogosult volta. De kitetszik továbbá a *quasi*-é is, melyről a következő pontban szólunk.

ib. „*quasi* fölösleges volna *induxi* mellett.“ — Őszintén megvallom, hogy én nem tudok oly jól latinul mint Cicero, de biz’ azt is bátor vagyok állítani, hogy a római szónok jobban tudott, mint akármily tudós Schulmeister. Annál fogva jobban megítélhette, vajon „fölsleges“-é vagy nem az idézett helyen a *quasi*, és ha annak tartja, nem teszi oda. „*Induxi ipsos loquentes*“ és *Induxi quasi illos loquentes*“ közt a különbség nagyon finom lehet, úgyhogy se németben se magyarban periphrasis nélkül nem bírnók kifejezni; de abból nem következtethetni, hogy a *quasi* csak helyet tölt. Cicerót egyébaránt Nauck tanítja retorikára: „*quasi* ist im Grunde überflüssig“; mit H. a „volna“ hozzátételével akar szelidíteni. Nem kell Cicerót „kimélni“!

I. 4. „*non invitus feci*: szívesen tettem, *ut*, mert az eltökélés létre jött s Cic. arra utalni akar“ (olv. arra akar utalni), „különben állna *quod*“ (olv. különben *quod* állna). Volna csak annyi helyes jegyzet a Laelius magyar commentarjában, a hányszor „létrejött eltökélés után *quod* következik, bizony nem lett volna szükség a bírálatomra! A dolog valósága az, hogy H. a *Lahmeyer* jegyzetét — értette v. nem értette? azt nem tudom, de igen azt, hogy — elferdítette, A német comm. azt

mondja, hogy az „*invitus*“ (v. „*non invitus*“) *feci* szólamban az *accentus* vagy az *adverbium*ra vagy a *verbum*ra eshetik. Ha az elsőre, úgy *quod*, ha a *verbum*ra, *ut* következik utána. Itt az utóbbi eset van: „weil das Zustandekommen des Entschlusses die Hauptsache ist“ (L.); tehát *ut* és nem *quod*. Ezt aztán lehet érteni s kell is helyeselni; de H. jegyzetéből kiolvasni sem a tanuló sem tanára nem fogja.

ib. „*sed* megszorító értelemmel“ (olv.-ben). — Hát mikor nincs a *sed*-nek az az értelme, a melyet H. akar a „megszorító“-val jelölni: t. i. „einschränkend“? Csakhogy ezt magyar ember nem fogja érteni belőle. Ez ismét elrontott német jegyzet. Nauck ugyanis tudja, hogy a *sed* mindig korlátoz, tehát nem mondja hogy itt is az, hanem még egy más *functio*ját is véli látni, s azért írja ovatosan, hogy itt a „*sed*“ korlátoz is fokokoz is egyszersmind.

ib. „*scriptus* magában foglalja a *missus* fogalmát, mint megfordítva *missimus* (Cato M. I. 3.) a *scripsimus*-ét.“ — Ezt a szintoly valótlan mint sületlen ráfogást hagyta volna Nauck háborítatlan birtokának a magy. comm.! *Scriptus ad te*, t. i. az egész szólam, az *ad* erejénél fogva foglalja magában a küldés fogalmát. A Catobeli helyen pedig „*librum misimus*“ áll, s a könyveket a régi időben csak irni szokták.

ib. „*persona* nem személy, hanem ‘személyiség’, azaz: az ember, mint valamely határozott jellem birtokosa (tul. valamely jellemet megismerhetőleg ábrázoló álarcz, azután színpadi szerep)“; gallimathias, melynek értelmét nem, hanem csak létrejöttét magyarázza az, hogy két comm. jegyzeteiből van összekotyvasztva, és részben elferdítve. A német azt mondja, hogy „*persona* nie die Person als Einzelwesen, sondern stets in Rücksicht auf die Rolle die Jemand spielt sat.“ Ez sem valami remek értelmezés ugyan, de nincs benne az az ellenmondás a mi a magyarban, t. i. hogy: *persona* nem ember, hanem az az ember, a kinek bizonyos szerepe van! Különben Naucknak sem engedhetni meg, hogy a latin *persona*: „soha se tesz egyént.“ Legalább Gessner, Scheller,

Klotz ellenkezőt állitnak, valamint a másik német comm. is (Lahmeyer), kinek (a magyarbau, megесonkitva, zárjelbe tett) jegyzete egy darab szótár, melyből a tanuló nem fogja tudni, hogy a szövegbeli (*Catonis*) *persona*, és alább a *Laelii persona* álarczot, szerepet jelent-é, vagy Cato és Laelius személyiségét — azaz: Laeliust és Catot magát? De biz' a H. jegyzetéből sem, és annál kevésbbé, hogy ismét a „tulajdonképpen“t használja szerencsétlenül és visszásan.

ib. „*praeter ceteros*, a többiek fölött, sokkal nagyobb mértékben mint a többiek; míg (olv. holott) *prae ceteris* jó latinságban csak annyit tenné, hogy 'másokhoz képest', tehát = 'aránylag', mi nem valami különös dicséretet tartalmazna.“ — Ha a locu-sokat, melyekben a *praeter* és *prae* mint praepositioik leledz-nek, elfogulatlanul vetjük össze, arra a következményre jutunk, hogy meghatározható, kifejezhető különbség köztök éppen nincs. Egy kis elmélet forma hasonló eredményre vezet. *Prae*, mint adverbium azt teszi, hogy valami valaminél elébb van; *praeter* azt, hogy valami valamit meghaladott. Mind a kettőben egyaránt meg van mind a fokozat mind a hasonlítás. A Nauck és H. jegyzete tehát szükségtelen és hamis.

ib. „*nescio quo pacto*; ilyen kifejezések nem birnak befolyással a mondat szerkezetére,“ (II.) — Nem egyszerűbb lett volna azt írni, hogy „*nescio q. p.*“ adverbialis locutio e helyett *quodammodo*? És hát az adverbium nem tagja-é a mondat-nak? És mint ilyen, nincs-é „befolyása a mondat szerke-zetére“?

ib. „*veterum*, nem *aetate provectorum*, hanem *priorum*.“ — A németnek szükséges lehet ez a jegyzet, mert „die Alten“ azt is teheti hogy a vének, azt is hogy a régiek. De a magyar-nak merőben felesleges, mert a magában álló *veteres* csak is azt teszi: a régiek.

I. „*amicus a. m. is qui amat* (tehát cselekvőleg), azért nem mond-já Cic. *amicus ad amicissimum*.“ — hogy e mire való legyen, csak Lahmeyer birná megmondani, mint a ki után írta H. Nem is igaz, mert a barátság mindig szorosan kölcsönös;

- holott a szerető (*is qui amat*) egy oldalu is lehet. Inkább azt kell vala mondani, hogy mint *senex* a mondat első részében, — vén koromban, úgy *amicissimus* — a legforróbb barátság indulatával.
- ib. „*est*, állitmány = ‘szól’.” — Ebben az a *qui pro quo* történt, hogy H. Naucktól kölcsönözte a jegyzetet s éppen ellenkezőt mond mint a német *comm.* Ez ugyanis azt állítja, hogy *est* a *disputatio*-hoz tartozik s nem *de amicitia*-hoz. H. szerint pedig úgy kellene fordítani: „kinék egész értekezése a barátságról szól”, a helyett hogy: (mint) „a kié ez a barátságról való egész értekezés.”
- ib. „*te ipse* ellentétben *non Laelium*-mal, miért is *te ipsum* kifejezést várnánk. De a latin nyelv szereti az ellentét névmását az alanyval egyeztetni; ten magadra, azaz: nézeteidre és elveidre fogsz ismerni.” — Ezt ha hárman mondják is, csak szófiabeszéd, melynek csupán úgy lenne értelme, ha nem olvasnók számtalanszor a *me ipsum, te ipsum, se ipsum* sat. szólamokat. A valóság az, hogy Cic. azt mondta a mit akart és *te ipse* nem azt teszi, hogy *te ipsum*, hanem: (*tu*) *ipse te (cognosces)*.
- II. 6. „*modo* mindig aránylag csekély időt jelent: ‘nem rég’ t. i. körülbelül húsz év előtt, mert Cato 149. Kr. e. meghalt” (olv. Kr. e. 149. halt meg). — Eltekintve a rossz iránytól s az ezzel járó, gondolati ferdeségektől, mint az, hogy „nem rég, tudniillik húsz év előtt”; meg attól, hogy a *comm* értelmezése szerint *modo* nem jelenthetné azt hogy: most; — a fődologban, t. i. hogy itt a *modo* jelentése = nem régiben, nem csak a két német *comm.*, hanem a lexicographusok serge is háta megett áll a magyar kiadónak. De biz’ én, ha a tekintélynek hódolva meg is engedném, megkivánnám, hogy kimutassa a magyarázó azt az „aránylag” hosszú időszakot, melyhez képest a *modo* „nem régiben”-t vagy, egy lexicographus kifejezésével élve: „történelmi most”-at (*historisches Jetzt*) jelentsen, miszerint ezzel is élhetnénk helyette: „korunkban.” Cic. maga megteszi ezt az idézni szokott helyben (*De off.* 21. 75.): „*Nae illi multa saecula expectanda fuerunt; modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit.*” Szintugy *Livius*

(6, 40.): *Si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, cum Porsena Janicum insedit; quale gallicum modo sat.*“ (melyben bámulatos szépen vannak fokozva a *hodie* (a szoros most), a *modo* (történelmi most) és a *cum* (akkor midőn) által a különböző időszakok. De itt a római író csak azzal az általános kifejezéssel: „*te sapientem appellant*“, vezeti be a „*modo*“-t és az „aránylag“ csak úgy tűnnék-fel, ha a Socrates korára gondolnánk. Ez okból nekem erős gyanum van, hogy a *modo* itt a kétszer tett *modo* (*modo—modo = bald—bald = hol—hol*) jelentésében működik. Hiszen a második *modo* helyett változás okáért számos más különböző szavakat használ a latin s itt, tekintve a mindjárt következő „*quodam modo*“-t is, igen meggyült volna a „*modo*“, a min Cic. anacoluthiával: *scimus Attilium apud patres nostros appellatum esse sapientem*, segített. Nincs is az egész nyilatkozatban semmi szükségképpeni vonatkozás időre vagy korra, csak egy pár példát akar felhozni Fannius Laelius mellé azok közzül, a kiket a közvélemény böleseknak nevezett.

- b. „*alio quodam modo* . . . ‘más módon’, ‘más szempontból.’—Hát *quodam* miért maradt fordítatlanul? Azért, hogy Nauck merőben hamisan „egészen más módon“-nak értelmezi s H. javítani akart rajta.
- ib. „*te esse sapientem*, a 7. §-ban következő *existimant*-tól függ;”—Oly forma utalás, mint mikor B. Józsika Miklós Bánffy-Hunyadon át utaztatja regénye hősét Kolozsvárról Szamosujvárra. „*Existimant*“ a *sapientem* után a hetedik sorban és változtatott constructioval következik, a mi elriaszthatta volna Nauckat ama ferde állítástól, ha a pedanteria nem került volna feljül az egyszerű józan eszen. A kérdéses szólam verbum regensse a mindjárt következő „*appellare*“ kedviért kihagyott „*appellant*.“ Nem lehetetlen, hogy a kihagyás utólagos javítás volt, mert Cicero azok közzé tartozott, kik, mint Beethoven s más nagyok, műveiken úntalan javítani nem tartották geniejök méltóságán alól való dolognak. Pédát vehetne róla egy s más elhírhedt írónk, a ki egy babérlevelet vélne kitépni koszorujából, ha egy hibáját kiigazítná.

ib. „*reliqua Graecia*.... Ezen kifejezés a többi Görögországot“ (olv. Göröghon többi részeit) „csak Athenae függelékének tekinteti, miért is“ [az] „utóbbira nézve igen hizelgő.“ — Ismét szerencsétlen javítása a N. jegyzetének. A német comm. csak annyit mond, hogy: „*reliqua*“ Athenae-re nézve megtisztelőbb („ehrender“: igazabban, a többi görögökre nézve becsmérőbb) jelző, semmint ha *caetera*-t irt volna Cicero. Jobb lett volna elhagyni, mint elferdíteni. Elhagyhatta volna H. a következő jegyzetet is: „*neminem* t. i. *sapientem*: egyetlen egyet sem, ellentéte *unum*: csak egyetlen egyet.“ Mert mi van azon magyarázni való, hogy: „(*sapientem*) *qualem in reliqua Graecia neminem, Athenis unum accepimus*“? — Ez is a szájbarágások rovatába tartozik.

II. 7. „*Qui ista subtilius quaerunt*, kik a bölcsesség fogalmát szigoruabban veszik.“ — Hogy „*subtilius*“ = „szigoruabb“ volna, azt tán maga H. sem merné komolyan vitatni. De ő nem a latin szólamot, hanem a Nauck „*genauer nehmen*“-jét fordította le. Aztán, — a maga erején-é vagy előttem ismeretlen forrásból merítve, nem tudom, — így folytatja: „Ezt különösen a stoicusok tették, kiknek felfogása szerint Laelius éppen oly kevéssé tarthatott jogot a *Sapiens* névre, mint Cato vagy Atilius; v. ö. Cic. de Off. III, 4, 16. „*nec.... M. Cato et C. Laelius sapientes fuerunt....*“ Az igaz, de a magyarázni akart helyre s az egész 7. §-ra csak úgy illik, mint a német közmondásként „az ököl a szemre.“ Itt sem a Stoicusok nem beszélnek, sem Cicero, hanem Fannius, a ki éppen az ellenkezőjét állítja annak, a mit a magy. comm. Azt t. i. hogy Laelius még a Stoicusok sinormértéke szerint is böles (*sapiens*), mint a ki „*humanos casus virtute inferiores putat*.“ Ez pedig más szókkal és röviden éppen azt mondja a mit Cicero, midőn a Stoicusok elvét így fejtegeti: „*Quod summum bonum a Stoicis dicitur, Convenienter naturae vivere, id habet hanc, opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; caetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent*“. (De off. 3, 3, 13). E szerint a feljebbi kitérés haszon-
talan és félrevezető.

- ib. „*accepimus*”, a történészek (sic) elbeszélései folytán (sic) ‘ismerünk’, ‘tudunk’. — Felesleges és hibás paraphrasis a magyar comm.-tól. *Accipimus* = hallottunk és olvastunk.
- ib. „*hanc esse in te sapientiam, ut* folytatása a megszakított mondatnak.“ Ez az állítás, melyben L. is kezét fog Nauckkal, azon a feltételen alapszik, hogy „*Te autem*“-tól az „*inferiores putes*“-ig az egész, egy periodus és *existimant* a verbum regensse, mit tagadok, s a mi, ha igaz volna, sem adna jogot Heinrichnek, hogy Cicerot latinra tanítsa. Nincs itt sem hosszadalmas, bonyolt s ennélfogva a beszélgetés hangjához nem illő periodus; nincs félbeszakasztás és nincs acoluthia. Mind ezeket a sok szóval (tessék a könyvben elolvasni) mintegy maga-magával akarja elhíttetni a magy. comm.
- ib. „*itaque*, épen mert ilyen böles férfinak tartanak“ (H.). — Ha minden *itaque*-t, *ergo*-t sat. így kezdenénk magyarázni, sokba kerülne s kevés hasznát venné a tanuló.
- II. 8. A *quaerunt quidem*-hez: „*quidem*: ‘csakugyan’“. — Sok mindent tehet a *quidem*, de biz’ ezt az egyet nem! Hogy következhetnék „*csakugyan*-ra, „de“? — H. megint nem gondolt a szöveggel, hanem csak a N. jegyzetét („*quidem* allerdings“) nézte. *Quidem....sed* = az igaz.... de.
- ib. „*quod non affuisses*, a mi azt illeti, hogy nem voltál jelen.“ N. és H. — Merőben szükségtelen és rosz paraphrasis. A hely magyarul szabatosan: „Hogy ott nem voltál, rosszul létedet okozom feleletemben, nem azt, hogy búsultál.“
- II. 9. „*nec agnosco, nec postulo*, sem helyesnek el nem ismerhetek, sem jogosan mint engem illőt (sic), nem követelhetek.“ Ferdítő szószaporítás. „Sem magamra nem veszem, sem nem kívánom (magamra ruháztatni), a mit“ sat. — *Postulo* soha sem tesz „követelést.“ Hiszen diminutivuma *posco*-nak.
- II. 10. „*huius — illius*, nem a személyek“(nek) „az előbbi mondatban egymásra való következésére vonatkozik, mert akkor *illius*—*huius* volna szükséges, hanem azon közelebb“(i) „vagy távolabb“(i) „időre, mely által a szólótól el vannak választva: Cato minden tekintetben sokkal közelebb állt Laeliushoz (azért

reá vonatkozik a *huius*), mint Socrates.“— Sok zaj semmiért! még pedig csalfa zaj. N. is csak azt mondja, de legalább rövidebben és — éppen oly hamisan. A valóság az, hogy *hic* magára is számtalanszor közönyös a helyzetre nézve, mint a franczia *ce*. („*Hic unde vitam sumeret inscius, Pacem duello miscuit.*“) *Hic—ille* sem különböztetnek mindig, hanem, mint itt is, csak így fordítandók: „az egyik — a másik. Hogy melyik vonatkozik Laeliusra, melyik Sokratesre, azt a *dicta-*ból és *facta*ból következtetjük, nem az — anyagi vagy erkölcsi — távolságból.

III. 10. „*viderint sapientes.*“ N. és H. mindenik a maga módja szerint, hosszadalmas magyarázatokba bocsátkoznak az interjectáról, mintha a volna a fődolog. Ellenben elmulatják az egész mondat constructioját, melyen a tanuló bizonyosan felakad, elemezni. A szavak logikai rendje t. i. ez: „*Scipionis desiderio me moveri, — quam id recte faciam, viderint sapientes, — sed ego, si negem, certe mentiar.*“ A *sed* csak arra való, hogy a szövegbeli szórendben az alanyváltozást jelölje. A magyar comm., a következő jegyzetéből — „*sed*: de mindenesetre hazudnám“ — ítélve, nem értette; N. félreértette. Hogy érthetné meg hát a járatlan tanuló?

ib. „*plerique* itt=*plurimi*, igen sokan.“ N. és H. — *Plerique*=*plerique*, többnyire vagy legtöbben. Tanítsunk igazságot és ne leczkézzük Cicerot!

III. 10—11. „*cum illo — praeclare*, Laelius visszatér önmagától Scipiora *) és igenleges itéletté (*quis neget actum esse praeclare*) fokozza az előbb tagadólag kifejezett főgondolatot (*nihil mali accidisse Scipioni puto*).“ — Ha példáit czélszerűen szabta volna a comm. imígy: „a *praeclare actum* igenleges fokozata a nemleges *nihil mali accidisse*-nek,“ tisztán megértené legott a tanítvány. De így, miután arra tanítják, és méltán, hogy a mondat minősége a *verbum finitum*-tól függ, nem bírja megfogni, miképp vezethessen bé „*puto*“

*) Hiven lerajzolva pompás egy kép lenne a — Fliegende Blätterbe.

nemleges, „*neget*“ igenleges mondatot! Egyébaránt a gondolat a Nauck-é, az ügyetlen alkalmazás Heinriché. Commentatornak jó egyszer egyszer logikába is belétekineni.

III. 11. „*immortalitatem* itten . . . = nem halhatatlanság, hanem haláltalanság.“ — Nem volt miért új szót faragni, miután már megmondta N. és L. után, hogy *immortalitas corporis*-t ért az író.

ib. „*factus est bis* t. i. *consul*, mint Cic. pr. Mur. VIII, 18. *quaesturam una petiit et ego sum factus prior* t. i. *quaestor*.“ — A jegyzet olvasására azt gondolná az ember, hogy a szövegben sines ott a „*consul*.“ A pedig bizony ott diszlik egész valóságában: „*qui consulatum petiit nunquam, factus est consul bis*.“ Mit magyaráz hát a jegyzet? Azt hogy a magy. commentator belé se nézett a szövegbe, melyet kinyomatott, (hisz' az csak a szedő meg a javitnok dolga), hanem átvette vaktában és csonkán a Lahmeyer jegyzetét, a ki a „*consul*“-t mint kitörlendő glossemát zárjel közzé teszi, és a kihagyásra még egy más parallelus locust is hoz fel: „*consulatum ei petere liceret; cum factus esset, provinciam obtineret* (Cic. de dom. 20, 52.). Ezt nem szükség tovább szellőztetni.

ib. „*ut memini Catoni disserere*.“ — Itt már a jegyzetet is csak a javitnokra bízta H.

III. 12. „*moriendi sensum celeritas*“ (*abstulit*). . . . „*moriendi* nem = *mortis*, mert amaz a kimulás tartamát, ez a bevégzett halált jelenti.“ L. és H. — Még németnek is felesleges az elemzés, minthogy „*das Sterben*“ és „*der Tod*“ eléggé megkülönböztetik a két eszmét; a magyar „*haldoklás*“ — mit rosszul nevez a comm. „kimulás tartamának“, — és „*halál*“ pedig tökélyesen megfelelnek a *moriendinek* és *morsnak*.

ib. „*ad superos*, az égbe, ehez appositíóként tartozik *deos*; ennek megfelelne *ad inferos* (az alvilágba) mellett *manes*.“ — Hogy a *substantivum* az *adjectivumá*-nak *appositio*ja legyen, merőben új tan a nyelvészetben, melyet egyébaránt a két német comm. nyomán hirdet a magyar. Azoknak t. i. az a hiu aggodalmuk van, hogy *inferos* nem vonatkozhatik *deosra*: „*wie der*

Zusammenhang zeigt," azt írja az egyik (L.); „*wie die Wortstellung beweist*," azt a másik (N.). Én egyikben sem látom még árnyékát is a bizonyításnak. Ellenben tudom, hogy *Plautus*nál: (Cist. 2, 1, 36.) „*di deaeque superi atque inferi*"; *Terentius*nál: (Phorm. 4, 4, 6.) „*omnes di, deae, superi, inferi*"; *Livius*nál: (31, 31.) „*in Deos superos inferosque*", áll. Az egész nehézség tehát s a belőle húzott következmény merő hallucinatio.

IV. 13. „*haec disserere*: a következő tanokat hirdetni." (H.) — Hajlandó volnék megengedni, hogy *disserere* itt a tulajdonképpeni értelmében használva azt teszi, hogy „terjeszteni“, „terjesztgetni“, de nem ám azt, hogy „hirdetni.“ Más: „ein Gerücht ausstreuen“ (=bellegezni), még más: „ein Gerücht ausposaunen“; s a „hirdetni“ az utolsót juttatja eszünkbe. De megérhetni a Cicerónál szokott jelentéseivel is: „tárgyalni“, „vitatni“, vagy, ha accus. nem volna mellette, „értekezni.“ — Továbbá a: „következő tanokat“ paraphrasis, még pedig szükségtelen. Szabatosan: „Nem értek egyet azokkal, kik egy idő óta azt kezdték vitatni, hogy“ sat. Jegyezzük meg, hogy „*haec*“ = azt, nem: ezt.

ib. „*antiquorum auctoritas*: a régiek hite.“ — Én nem vagyok szerelmes a „tekintély“ szóba, még is azzal élnék e helyett; mert „*hit*“-et csakugyan nem tesz *auctoritas*. Éppen olyan, mintha a bort „részegség“nek neveznök, mert hiszen a bortól meg lehet részegedni, mint auctoritasra elhinni valamit. Egyébaránt a forrás Nauck: „*auct.* der Vorgang, der Glaube.“

ib. „*in hac terra fuerunt*, mint idegenek, bévándoroltak.“ — Magyarázat-é, mintha a *fuerunt* fogalmához tartoznék, vagy éppen benne foglaltatnék a „jövevény“ eszméje, vagy pedig csak tudós emlegetése annak, hogy Pythagoras „idegen földről vándorolt volna bé,“ — nem bírom kitalálni. Szükség semmi esetben sincs reá s a sem igaz, hogy a *nostrorum maiorum* ellentéte volna. Az ellentét: „rómaiak és görögök“ s az utóbbiak régiebb lakosai voltak Itáliának, mint az elsők, s ezek szintugy bévándoroltak mint amazok.

ib. *deleta est*, megszűnt, nem létezik többé.“ — Alsó Italia Cicero idejében „nem létezett“! Igaz hogy Nauck is azt írja; de ki lehetett volna igazítani Lahmeyer nyomán: „Macht und Name schwanden.“

ib. „*qui est iudicatus, qui*, az első *qui* ezen“ (olv. a) „másodiknak alá(ja) van rendelve.“ — Haszontalan mélység! Aztán mimódon lehet egyik pronomen relat. alája rendelve a másiknak? Mind a két *qui* Sokratesre vonatkozik egyaránt és egymástól függetlenül.*)

ib. „*sed idem semper*.... az ige (*videbatur*, mi a következő §. kezdetéből kiegészítendő) ilyen rövid állításoknál el szokott maradni.“ — Tudja meg elsőben az olvasó, hogy ez a „rövid állítás“ többet foglal három sornál. Vegye tovább eszébe, hogy azok a „kihagyatni szokott“ verbumok rendesen csak *ait, inquit*; hogy *qui*-hez *videbatur*-t nem lehet kiegészítésül használni, mert úgy *cui*-nak kellene állani; és végre hogy nem lenne helyén egy más és azután következő periodusból kölcsönözni igét pótlás végett, midőn ugyan azon periodusnak már olvasott membrumában kínálkozik egy más: *erudiverunt*, melyet a *qui* után csekély változással csak ismételni kellene, a mi éppen gyakori szokás a latinban. Mindezeknél fogva apage istud „*videbant*“, Nauckii sententia non obstante.

IV. 14. „*quod item*“ (olv. *quod idem*), hogy t. i. a lélek halhatatlan.“ — Szájbarágás, mint ez is: „*quasi praesagiret*, mintha halálát sejtette volna, úgy szólván, halálának előérzetében.“ — N. csak arra figyeltet, hogy *praesagiret* abszolút (neutralis, nem transitiv) értelemben van használva.

ib. „*ut—sic certe*, akkor ugyan—de bizonyára.“ — Magyarul: „valamint (jó)— úgy bizony (rosz sines stb.) Vagy: „ha (jó nines)— bizony (rosz sines).“

ib. „*et nos t. i. qui sumus*, ellentéte a *civitas, dum erit*.“ — A „t. i. q. s.“ felesleges toldalék, s az ellentétnek nyoma sines

*) Naucknak — mert ezé az ötlet — gyanakszom, hogy oly valami forgott az eszében, a mit Servius „*epexegetis*“-nek nevez. De hiszen ez is *coordinatio*, nem *subordinatio*.

a szövegben. H. a Nauck jegyzetét rontotta el, melynek az az értelme, hogy „nem *nos* és *civitas*, hanem (*qui*) (*sumus* és *dumerit* közt van az ellentét.” Persze hogy csak roszból csinált rosszabbat a magy. comm.

IV. 15. „*Quem fuerat*. *exire*, ‘igazságosb’ (olv. méltányosb) lett volna, hogy én, a ki ‘előbb léptem bé az életbe, előbb is lépjek ki abból’” (olv. belőle); „hasonló kifejezésekben rendesen áll az *indicat. (fuerat)*.” (olv. ind. áll), (a) „hol mi a *conjunctivust* használjuk.” — Kimaradt a N. helyes figyeltetése: „*fuerat* akár *erat*.” Továbbá mit ért a tanítvány abból, hogy „hasonló kifejezésekben”? Miben áll az analogia? — Végre magy. comm. magyaroknak írva megjegyezhetette volna, hogy „hasonló esetekben” mi is élünk *indicativussal*: „méltányosb lesz vala, ha sat.”

ib. *cum Scipione*, nem = kortársa voltam, nem az *aequalitas temporum* értendő, hanem a *coniunctio vitae*.“ Oly forma magyarázat, mint ha én valakivel szép sima úton menve azt mondanám neki: „Te, ha amott egy kő volna, megbotlanál benne.” Minden tanuló úgy fogja ezt a helyet fordítani: „Scipioval éltem” s ahoz képest érteni is. Ha pedig egy tanítvány így találná kitenni, hogy: „Scipio korában éltem,” nem szidnám meg érte, mert magam is,—N. engedelmével—alig hiszem hogy ennél többet gondolt volna Cic, mikor ezt a helyet írta. Mert hiszen ily esetben hozzá szokta tenni: *familiariter* vagy *coniunctissime*; holott itt szárazon hagyja a „*vixerim*”-et és csak azután beszéli a „*coniunctio vitae*”-t.

ib. „*falsa praesertim*: ‘mely különben sem való’.” — Nem való biz’ a, hogy *praesertim* egyebet tenne mint: főképp, kivált!

ib. „*spero*, mert ‘remélhetem’.” — Eleinte azt gondoltam, hogy magyarázó vagy okadó hozzátétel akar lenni „*spero*”; de a N. eredeti jegyzete; „*spero* hoffen darf” felvilágosított, hogy vagy a „mert” felesleges, vagy *spero* előtt maradt ki a „*quod*”, mi egyébaránt nem is=„mert”, hanem=az, hogy—. De azt maig sem bírom megfogni, miképp és miért tegyen a *categoricus spero* akár *dubitativus* „*hoffen darf*”-ot, akár *hypotheticus* „*remélhetem*”-et.

IV. 16. „*feceris — disputaris*. A kettős fut. exact. akkor használatik, ha két oly cselekvésről van szó, melyek a jövőben öszeesnek vagy közvetlen összefüggésben állanak egymással.“ (H). — Szintugy restelltem leirni ezt a handabandát, melyből — összevetve a szöveggel — csak annyit lehet érteni, hogy „*coniunctio coniungit similia verba*.“ De ezt tán nem szükség a szájába rágni Laelius olvasójának?

ib. „*atque id ipsum*, hiszen ezért....“ N. és H. — *Atque* nem = *atqui*, és „hiszen“ vagy „Ja“ nem = és.

V. 17. „*disputari de amicitia*, IV. 16. *de amicitia disputaris*; ott a ‘tárgyaláson’, itt a ‘barátságon’ fekszik a főszűly.“ — Itt az a baj, hogy az olvasó nem tudja hová mutatnak az ott és itt szavak. A német eredeti útba igazit, hogy V. 17-ben a *disputari*-ra, a IV. 16. pedig a *de amicitia*-ra megy az accentus. Nevezetes az, hogy ezt a magyaros vonást a némettől tanulja s még nem is érti a magyar comm.

ib. „*ut — anteponatis*, ezen gondolat, melylyel Laelius előadását kezdi, egyszersmind a tárgyalás végét is képezi....“ — Jobb lett volna „szárazon fordítani“ le a Lahm. jegyzetét, mely maga sines ugyan remekül stylizálva, de szükséges elolvasni, hogy megértse az ember, mit akar H. mondani. „Dieser Gedanke bildet endlich auch den nachdrücklichen Schluss der ganzen Rede (27. 104.).“

V. 18. *Sed*. Mielőtt a tulajdonképeni tárgyra áttérne, Laelius előbb kifejti azon nézetét, hogy valódi barátság csak a jók közt lehetséges.“ — Jegyezzük meg mi is elsőben, hogy a barátságot tárgyalja; tehát az „áttérni“ szerencsétlenül használt szó. Másodszor a „mielőtt“ is rossz, mert mikor a barátságról mondja Lael. hogy „csak a jók közt lehetséges“, ezzel már tárgyalja a kitűzött eszmét. Avvagy a tagadó ítélet, nem ítélet? s a subiectuma nem subiectum? praedicatuma nem praedicatum? Azért a sem jobb a mit N. állit — (a mit H. az imént bíralt módon javított ki) — hogy t. i. „Laelius unterbricht sich.“ Dehogy szakasztja! csak egy kikötést bocsát előre s éppen e magyarázza a „*sed*“et, melyet sem N. sem H.

nem elemez. Lael. azon kezdi, hogy „a barátság a legfőbb jó.“ „Úgy de“, folytatja, „csak az a barátság, a mely a jók közt létezik.“ E se nem „félbeszakasztás“, se nem „eltérés“, hanem mint mondtam, egyszerű kikötés. A kikötések minden szerződménynek lényeges részei.

ib. „*nisi in bonis . . . t. i. amicitia esse non potest, nisi in bonis est.*“ (H.) — Ez aztán elemzés és constructio a talpán!

ib. „*neque id ad vivum reseco*: de e részben nem veszem a dolgot oly szigoruan.“ — Ezeknek „de“, „e részben“, „szigoruan“, mind nincs semmi nyoma a szövegben. Tehát, Rousseau-ként („*expliquer ce qui n'est pas*“), azt magyarázza a comm. a mi nincs. Nem magyarázza ellenben sem ő, sem a többiek a *neque* és *id* szavakat, mintha azok éppen csak önként érthetők volnának. Meglehet nekik az, de a tanuló aligha fel nem fog akadni rajtok, Megkísértem a világosítást, aztán ítélje meg az olvasó, volt-e szükség reá. — *Neque* mellé rendesen más *neque* vagy *non*, s általában valami megfelelő társ-szó járul, melyet itt hasztalan keresünk; tehát — úgy szólva — a sorok közzül kell kiolvasnunk. Meg is leljük Laeliusnak abban az általános nyilatkozatában, hogy ő „nem vitatkozik“ (*quae disputari . . . possunt ab eis petatis, qui sat.*). Ő tenát azt a kikötést: „*nisi in bonis amicitiam esse non posse*“, csak mint egyszerű véleményt (*sentio*) adja elé nem disputálja. És itt van a keresett „nem“, miután „azt sem (*neque*) fürkészi mélyebben (*ad vivum reseco*), kiket kell érteni a *boni* nevezet alatt.“ És ez az „*id*“, mit a következő adatból: „*negant enim quenquam esse virum bonum nisi sapientem*“, kell kiolvasnunk.

ib. „*eam—quam*: de ők olyannak rajzolják a bölcseséget, hogy ezt“ (olv. azt) „eddig senki se érte el.“ — Miért kelljen az *eam*-ot és *quam*-ot természetes jelentésökből kiforgatni, és hogy hol van itt az az „*attractio*“, melyről N. és Lahm. álmódznak, nem bírom megfogni. Szóról szóra: „De ők azt a bölcseséget értik, a melyet sat.“

ib. „*obscurum*: homályos, mert a valóságban követelésöknek még senki sem felelt meg.“ — Ezt a gyönyörű értelmezést a Naucké-

ból tolmácsolja H. Inkább a L. talpraesett jegyzetét fordította volna: „*Invidiosum*. Denn sie verlangten mehr, als reelle Tüchtigkeiten leisten, ja auch nur klar verstehen konnte (*obscurum*).“

V. 19. „*ut aiunt* áll rendesen, ha az írók valamely példabeszédet, vagy más, ehhez hasonló kifejezést hoznak fel;“ — Így javítja H. a Nauck jegyzetét: „*ut aiunt* közmondás jelölésül és némileg mentegetődzésül.“ Ennek van veleje, amaz pedig tritum grammaticum. Jobb lett volna: „szárazon fordítani.“

ib. „*fides, integritas, aequitas*: A *bonus vir* ezen erényeinek megfelelnek, de megfordított rendben, a felhozott rossz tulajdonságok: a telhetetlen vágy (*cupiditas*) ellenkezik az *aequitas*-sal, a buja vágy (*libido*) az *integritas*-sal, a féktelenség (*audacia*) a *fides*-sel“ (H.) — Ebből csak annyi igaz, hogy Laelius jót is hármat, rosszat is hármat (de más nemüeket) mond. Épületes, szép irányt tulajdonít a magy. comm. Ciceronak, miszerint a mit egyszer megirt positive, ugyanazt ismételve azon egy periodusban negative! Aztán: *libido* nem csak = „bujá vágy“ s mint ilyen, nem volna ellentéte az *integritas* nak. *Audacia* sem = féktelenség.

ib. „*ut ii fuerunt* t. i. *magna constantia*.“ — Ki kérdi?

ib. *quia sequantur* — *naturam*: a stoicusok főelve.“ (H.) — E csak Heinrichnak jutott eszébe, nem Laeliusnak, a ki az imént tiltakozék, hogy ő nem a stoicusok értelmében szól a *boni viri* ről.

ib. „*peregrini* a hazát, *alieni* a rokonságot illetőleg.“ (H.) — *Acta haec res est*. Hiszen a szöveg maga mondja: „(*potiores*) *civēs* — *quam peregrini*, *propinqui* — *quam alieni*.“ Lahmeyer csak figyeltet, a szövegre útalva, a synonymiára; hanem H. — kijavította!

ib. *non potest*: a barátságból ‘azonban nem’ lehet.“ (Itt még egy pár parall. locus.) „Ezen kifejezések lefordításában nem szükséges az igét ismételni.“ — *Turpe est doctori sat*. Aztán az „azonban“ helytelen. A „de“ megjárná, ha „is“ felesleges nem volna. A mi az ige (*potest*) ismétlését illeti, hiszen azt a latin is elhagyhatja, s ha ismétli, okkal teszi, és a fordítónak a maga nyelve rövidsége nélkül hűnek kell lenni az eredetihez.

V. 20. „*quanta*) *vis*: jelentősége, ellenben VII, 23. V. 20. (*quantum*) *boni*: becse.“ (N. és H.) — Nem kell kivetkeztetni a szavakat eredeti jó értelmökből.

ib. „*res*: viszony.“ — „Összehúzott“, vagy „szűk“, vagy „korlátolt“ viszony, megannyi türhetetlen párosítások. N. szerint: „*res* der Kreis.“ Ez, ha nem fordítja is hiven, de legalább megfér egy fedél alatt a szövegbeli jelzőkkel. Kár volt javítani!

VI. 20. „*haud scio an* a jó latinságban rendesen igenlő vagy az igenléshez hajló jelentéssel bir; . . . “ — H. nem elégszik meg a mások jegyzetei javításával, hanem itt már a latin syntaxist is javítani kezdi. Kritika helyett hivatkozom valamennyi tankönyvre, mert ezt a badarságot egyikben sem lelni. Ellenben mindnyájan megegyeznek abban, hogy „*haud scio an*“, több másokkal, dubitativa particula s rendes jelentése: talán*). És én hozzáragasztom a magyar tanuló kedviért, hogy bizvást fordíthatni „talán“-nal akkor is, ha *nemo*, *nullus* sat. követi. Csak, ha — mint e helyt is — *quisquam*, vagy *ullus* következik utána, kell ezt használni: „kétlem, vajon“, vagy egyszerűen: alig. A jegyzet még tovább is folytatódik hasonló modorban, de nem érdemel több szót.

ib. „*praeponunt* t. i. *amicitiae*.“ — Szájbarágás.

VI. 22. „*tales*“ (*igitur inter viros*) nyomatékosan a mondat elején, még jobban kiemelve e férfiak nagy becsét.“ — A mondat eleje és a „nyomatékosság“ közt egy mákszemnyi viszony

*) Fürkésztemben, hogy mi téveszthette rossz útra H. urat, reáakadtam egy helyre, mely az ügyet világítja. Madvig nyelvtanában ugyanis ezt olvassuk: „Die Ausdrücke *haud scio an*, *nescio an* erhalten also die Bedeutung vielleicht und bezeichnen eine Vermuthung dass etwas sei.“ Hinc illae lacrimae, gondolám, és gondolatomnak megbánás volt a következése. Én ugyanis H. urat, a „javításaiért“ korholtam — le mieux est l'ennemi du bien —; de ezennel merőben visszavonom a vádomat. Mert meg vagyok győződve, hogy a magy. comm. azokat a jegyzeteket, melyeket én tőle javítottaknak véltem, nem értette alaposan; tehát nem is fejezhette ki magyarul szabatosan. Azt is gondolom, hogy a ki a Madvig szavait a H. idézett jegyzetével összehasonlítja, hasonló meggyőződésre kell hogy jusson.

sincs. *Tales*-t ellenben, mint lényeges jelzöt megilleti: a) az accentus; b) az, hogy a jelzetten elől álljon. De a két illetmény sem teszi fel egymást szorosan és változhatatlanul.

ib. „*oportunitates*: ‘élvezet’.” — Ezt a fordítást csak úgy foghatni meg, ha tudjuk, hogy N. „*Annehmlichkeit*“-ot irt s ezt H. félreértette „kedvesség“-nek. Tovább nem szükség nyomozni.

ib. „*quis esset* stb. valljon lenne-e stb. *quis est* valamely tárgy neve és lényege után kérdezősködik, *qui est* pedig, mi annyi mint *qualis est*, annak minősége után. Elsőre a felelet *nullus est*, utóbbira pedig valamely“ (olv. valami) „melléknévvel kelle-ne felelni.“ — Vessük össze a N. jegyzetével: „*Qui esset* fragt nach dem Wesen und Beschaffenheit (‘Was’ wäre der Genuss, *quis esset* nach dem Namen und Dasein (‘wo’ bliebe er). In beiden Fällen lautet hier die Antwort *Nullus esset*, doch im verschiedenem Sinne.“ Látni való, hogy itt igazán javítani akart H., mert azt, hogy „mindenesetre *nullus* a felelet“, lehetetlen volt félreérteni. Egyébaránt mind a kettő rosz. *Quis* és *qui* közt a fennforgó tekintetben az a különbség, hogy *quis* mindig és voltaképpen kérdő pronomen, *qui* pedig csak néha az; de *quis*-t önállólag is — sőt legtöbbsnyire így — használja a latin, *qui*-t pedig mint pronoment soha sem; mert *qui*? önállólag használva adverbium. Adiectivumoknak használva pedig, — mint *qui vir*? *quis mulier*? — éppen semmi különbség nincs köztök: mind a kettő egyformán teheti azt hogy „micsoda?“ vagy „minő?“ Ez a dolog valósága; ha valaki meg akar czáfolni, állok elibe!

ib. „*eo, qui ferret*: ‘oly’ férfit nélkül, ki stb., azért a coniunctivus a visszahozó mondatban.“ — Erre a tanuló azt kérdi: „miért?“ És helyesen, mert minden „azért“-nak van „miért“-je. „Hiszen“, mondja talán H. „kijelöltem az ‘oly’-t“. — E nem ok, mert számtalan antecedenst lehet „oly“ hozzátétellel fordítani, mely után a relativ mondatban indicativus következik. De vegyünk csak egy pár példát, melyben éppen „is“ az antecedenst: „*cum scribas et aliquid agas eorum, quorum con-*

suesti.“ (Cic. Fam. 5, 14.)*). — *Facile est bene agere cum iis* (oly férfakkal) „*a quibus etiam tacentibus flagitari videmur.*“ (Cic. Phil. 14, 11. 30). — „...*egique illos omnes adolescentes, quos ille iactitat*“ (Cic. fam. 2, 9). — Coniunctivusban van „*ferret*“ azért. mivel az egész mondat nem tény, hanem csak képzelt dolgot, feltevést ad elé. — Most már én kérde: mi az a „visszahozó mondat“? Én csak név-mást ismerek visszahozót; de a mondat, a melyben visszah. névm. van, azért nem „visszahozó.“

ib. „*mediocris*, mindig gáncsoló mellékértelemmel bir, mint *mediocriter* is.“ — Csekélylő, kicsinyítő — nem „mellék-“, hanem — főértelme van igenis; de hogy „mindig gáncsoló“ volna, tiltja hinne Horatius: „*mediocribus, et queis ignoscas*, vitiis teneor.“ (Serm. 1, 4, 130.) Sőt még „*aurea mediocritas*“-t is emleget (Carm. 2, 10, 5.) a gonosz! — Tanitsunk igazságot!

ib. „*partiens=dividens in partes, communicans=partem imper-tiens alicui.*“ Alakilag és anyagilag rossz distinctio. *Partiens* — részt vevő, *communicans* = részt adó, részeltető.

VII. 23. „*illa* egészíts ki: *commoditate*, úgy hogy *amicitia* alany marad.“ — Magyarul: „*illa*-t egészítsd ki *commoditate*-val, úgy hogy *amicitia* maradjon alanynak.“ — Továbbá meg akarja H. czáfolni N. nyomán azokat, a kik — mint Lahm. — *illa*-t veszik alanynak, minden esetre „*commoditas*-ra való vonatko-zással. Se egyik, sem másik érve nem dönt: et adhuc sub iudice lis est, mely egyébaránt nem a tanuló foruma eleibe való.

ib. „*id* t. i. hogy sem ház stb. nem állhatna.“ — Kimaradt a fődo-log: „*benevolentiae coniunctio*“ nélkül. N. rövidebben és he-lyesebben: „*Id* a közetlenül előbb mondott. állításra vonat-kozik.“

ib. „*odiis et discidiis* (*Dissidium*, mint némelyek irnak“ (olv. írják) „Madvig szerint teljesen“ (olv. merőben) „hamis).“

*)Jegyezzük meg mellékesen a graecismust ebben a példában. Nem emlékszem hogy a valódi *attractio*-nak több világos példáját láttam volna latinban.

—Tisztelet, becsület Madvignak, de abból hogy némely locusban „*discidium*“-ra kell emendálni a „*dissidium*“-at, nem következik, hogy mindenütt kelljen. Aztán — ismétlen — a szöveg criticája iskolai kiadványba nem való.

VII. 24. *Atque hoc intelligunt et re probant*, szóval és tettel elismerik; *res* itt, mint sokszor, ellentétben a szóval (*verbum*), mely az *intelligo*-ban rejlik.“ (H.) — Nem „rejlík“ biz’ a. Az igaz, hogy „értjük a szót“, de az is igaz, hogy „verik a vasat,“ „rágják a húst“; még sem következtetik belőle, hogy *ver*-ben a *vas*, *rág*-ban a *hús* eszméje rejlik. Mert lám, nem csak szót vagy mondatot, hanem egy csupán látott tényt, tüneményt, cselekvényt, egy szóvalan zeneművet is értünk,“ vagy nem értünk.„ Egy szó mint száz, a jegyzetbeli „szó“, „ellentét“, „elismerés“, csak ráfogások. *Intelligunt et re probant*=értik, (átlátják, meg vannak róla győződve) és cselekedeteikkel megbizonyítják.

ib. „*hospitis et amici mei*: kedves vendégem“(nek). N. és H.— Kedves veszszőparipája a commentatoroknak az a Hendiadys. De hát itt mit magyaráz? Sőt zavar, mert lehet valaki vendégem és nem „kedves barátom,“ és megfordítva barátom, de nem vendégem, sem én az övé.

VII. 25. „*aliud quoddam filum t. i. est*: beszéded fonala más minőségű (a fonal minőségétől függ az egész szöveg minősége); azaz: te egészen másképpen tárgyalod, fogod fel a dolgot.“— Lahm. azt mondja, hogy „a fonal finomságától függ a szöveg finomsága“, (a mi igaz, de nem ám az, a mivé H. rontotta), és — a mit H. kihagyott — azzal igazolja felfogását, hogy a „*filum orationis*“-t nem abban az értelemben kell venni, a miben ma szoktuk a „beszéd fonalát.“ N. ellenben, mint látszik, csak a mai módon értette s úgy magyarázza, hogy: „előadásod modora (*Darstellungsweise*) ‘egészen’ más.“ A magy. comm. a két jegyzetet öszszecsomagolta—ut placidis coëant immitia — s így az ő jegyzete vége hajba kap az elejével. Részemről Nauckkal tartok.

ib. „*de re publica* De rep. I, 12 szerint különben Fannius valóban jelen volt ezen vitánál s Cicero itt vagy rosszul emlékszik, vagy költői szabadsággal jár el. H. egyedül! — Itt már nem csak mint másutt latinra, hanem tényre vagy legalább következetességre is akarja tanítani Cicerót a magyar comm. Csak azt jegyzem meg hozzá, hogy a *de republ.* elé adott beszélgetés több napokig tartván, s a jelenlevő személyek nevei csak legelől levén bene elésorolva, éppen nem lehetne kimutatni belőle, hogy azon napon, melyen a kérdéses vita folyt, ott volt Fannius. A gáncsolás hát — hogy többet ne mondjak, — alaptalan.

ib. „*patronus*: ügyvéd.“ (N. és H.) — Miért éppen ügyvéd (Anwalt)? Hiszen nem ügyet, illetőleg pörös felet védelmezett Laelius, hanem elvet.

VIII. 26. „*Amicitia*: ‘baráti szeretet’“ N. és H. — Ezzel a latin etymologiat: *amicitia* ab *amore*, akarják magyarázni. Latinul nem tudónak nem lehet; tudónak nem szükség.

ib. „*percipiuntur* (és a többi igék) = *homines percipiunt*.“ Lahm. gyarló jegyzete, melyet H. még rosszabbá tett, ez: „*ab iis percipiuntur* = *ab iis homines percipiunt*.“ Gyarló, mondom, mert azt hogy *man* (az ember), a latin soha sem mondja, sem *homo*-nak sem *homines*-nek. Igaz hogy egy diák, kit a professzora szidott, — persze latinul, — hogy „nem lesz semmi belőle!“ azt felelte: „*nescit homo, clarissime!*“ De hiszen, *quod licet bovi, non licet Jovi*.

VIII. 27. „*quod*“ (*quidem quale sit*) „t.i. a szeretetre vezető hajlam.“ — A szerencsétlen tanuló váltig keresi ezt az antecedenst az előbbieken, és nagy bajjal jut — ha jut — a végén hozzá, hogy az előbbi periodusban részletezett egész viszonyra, a természet eljárására vonatkozik a *quod*. Ettől a bajtól meg lehetett volna kimélni. T. i. vagy semmit sem mondani, vagy csak kérdést tenni: „*quod*; mire vonatkozik?“

ib. „*caritate quae*: ezen *quae* alá van rendelve a következő *quae*-nek. Fordíts“ (olv. fordítsd) „a gyermekek és szülők közti szeretetből, mely stb.“ — Egy relat. pron. sincs sem alája sem fölibe rendelve a másiknak. Mindenik *quae* egymástól függetlenül vonatkozik a

közös antecedenstre. Nauck okoskodása szerint, ha így fordítanók: „az undok vétek nélkül szét nem téphető szeretetből, mely a szülők és gyermekek közt van,“ már a második *quae* volna alája rendelve az elsőnek. V. ö. a mit (IV. 13.) a „*qui est iudicatus*“-ra irtam.

VIII. 28. „*quos nunquam viderit*, daczára annak, hogy [azokat] soha sem látta.“ H. — „Daczára“ mint praegnans kifejezés, tűrhető; de mint „holott“, „bár“, jöllehet“ sat. synonymája, bántó germanismus. Sőt a német sem fordítaná így: „trotz dem dass man sie nie gesehen hatte.“ E nem volna „concessiv“, mint N. nevezi. Itt egyébaránt a „bár“ sem szükséges, hanem szóról szóra fordíthatni: „Ki ne emlékeznék némi jó indulattal Fabriciusról, Curiusról, a kiket soha se látott.“ Vagy, mivel van egy kis ellentét itt a dologban: „a kiket pedig soha se látott.“ De ez sem okvetetlenül szükséges, mert a magyar szintűgy használja ellentétesen a pr. relativumot, mint a latin: „Miért gyűlölsz engem, a ki soha sem bántottalak?“

IX. 29. „*quid mirum est, si moveantur*, csodálkozhatik-e azon valaki, ha látja, hogy stb. Az emberi szív meghatása mint a csodálkozó nézőnek felfogása adatik elő, azért a coniunct. (*moveantur*).“ N. és H. — Ebben az „azért“-ban nincs helyesebb következtetés, mint abban, hogy *baculus in angulo, ergo pluit*. A *baculus* a „csodálkozó néző“, kinek a coniunctivussal semmi köze. Az a „Vorstellung;“ — (ma már lehetetlen magyarul kifejezni,) — melyet a nyelvtanárok a coniunctivus értelmezésében emlegetnek, nem Pálnak vagy Péternek egyéni *Vorstellungja*, hanem tárgyiasan jellemzi a módbeli ige rajzolta cselekvénynek nem-valódiságát, bizonytalanságát, lehetőségét. Jegyezzük meg, hogy a „lehetőség“ modalitási categoria, és nem „feltételes“ értelmű vagy ahoz szító. Azért a „*si*“ nem is kíván mindig coniunctivust, mert különben hibáztatni kellene Terentiust, a ki ezt írja: „*Quid istuc tam mirum est, si de te exemplum capit*“ (Andr. 4, 1, 27.), hol az indicat. azt jelöli, hogy az *exemplum capit* valódi tény. Pedig erről is elmondhatni, mint minden tényről a világon, hogy „a csodálkozó felfogásában“

létezik. A N. ferde magyarázatát onnan magyarázhatni, hogy ő az *indirectum*-ot és *incertum*-ot összetévesztette, legalább összezavarta. A zavart és ferdeséget még nagyobbá tette a H. paraphrasisa s ebben jelesen a bécsempészett „látja.“ — Egyébaránt az egész ügyre nézve általában merem mondani, hogy a coniunctivus elmélete nem áll biztosabb lábon, mint a geometriában a parallélák theoriája. Én csak egy elvvel bírnék hozzájárulni: „Coniunctivus certus in re incerta cernitur.“

ib. „*Quanquam*, igaz ugyan, hogy stb.“ — Itt ismét a szöveg számba vétele nélkül fordította le H. a Nauck — nem éppen szerencsésen talált „freilich“-ját, — elhagyva a jegyzet lényeges részét: *quanquam correctivum*.“ De mit corrigál az író? Kétség“ kívül azt, a mit már mondott, nem azt, a mit azután fog mondani. A H. „igaz ugyan“-ja (ugyan = quidem, *μὲν*,) ellenben a következőre utal. Tökélyes félreértés.

ib. „*quam* — *volunt*: ha a szükség és szegénység gyermekévé teszik.“ Nem „ha“ biz’ a, hanem: „(annak a barátságnak), a melyet szükségből és szegénységből származottnak állitnak.“ H. erősen szereti coniunctiokká változtatni a fordításban a relat. pronoment, mely eljárás ellen tiltakoznom kell, mert ha olykor helyén van is, tízszer téveszt. És minden esetre ellenkezik a fordítói hűséggel. A magyar vonatkozó névmásnak szintugy meg van az — úgy szólva — kötszói mellékjelentése mint a latinnak. A „*quod*“ nem tesz kivételt, mert ez bizonyos esetekben már latinul is coniunctiová vált, mint a „*qui*“ adverbiummá.

IX. 30. „*expetendis colendisque*: a barátság keresetét és fenntartását illetőleg.“ — Szép stylus! savát borsát megadja az illetőleg“!

ib. „*sed ego t. i. illum dilexi*, mi az utóbbiból kiegészítendő.“ — N. csak kérdést tesz, hogy „mivel kell kipótolni a *sed egot*-a *me dilexit*-ből?“ Így persze methodicusabb a jegyzet, és még jobb lett volna elhagyni a mi ből-t.

- ib. „*Virtutis eius*, az egyik genitivus a másiktól függ.“ — L. és H. Igaz; de nines is helyesen mondva, szükségtelen is. Gyarló olvasó lenne az, a ki *eius*-t a *virtutis* jelzőjének venné. S ha annak találná, a jegyzet nem vétetné észre a hibáját; mert hiszen a jelző is függ a jelzettől. Azt irtam volna, hogy „*eius* nem adject. jelző“, vagy pedig: „*eius* és *virtutis* birtokviszonyban vannak“.
- ib. „*multae et magnae*: nemcsak sok, hanem nagy — is.“ — Ok nélkül való paraphrasis. N. még nem tudom miféle graecismust és latinismust okozkodik ki belőle. A kálvinista zsoltárban az áll: „én Istenem, sok s nagy vétkem, lelkemet szorongatják“ s nines az a magyar fül, mely a „sok s nagy“ban valami szokatlant vagy különöst sejtett volna valaha.
- ib. „*causae diligendi*: a szeretet kiindulási pontja; nem ezeknek reménye szolgált kiindulási pontul.“ H. — Meglehetősen zavaros és nehezen érthető. Nem sok világot vet reá a Lahm. eredeti jegyzete is, melynek befolyása alatt látszik készültnek a magyar: „Das Wort *causae* beruht auf einer, mit dem Verbalbegriff (*profectae sunt*) vorgenommenen Substantivierung, welche dem Deutschen fremd ist.“ Mi az a „Substantivierung“, ebből nem, de a felhozott parallel helyekből: „*Ab illis principium belli ortum est*,“ és „*Versatur mihi ante oculos aspectus Cethegi*“, öszve vetve a szóba vett szöveggel, kitalálhatni. Ezek t. i. „*ex . . . profectae sunt*“ és „*causa*“; — „*ortum est*“ és „*principium*“; — „*ante oculos versatur*“ és „*ad spectus*“ páronkint azon egy értelműek, verbum és substantivum alakban azon egy eszme ismétlései. Úgy de: „*hervorgehen aus . . .*“ és „*Grund*“ vagy „*Ursache*“; — „*entstehen*“ és „*Anfang* v. „*Ursprung*“; — „*vor Augen schweben*“ és „*Anblick*“ v. „*Erscheinung*“ a németben éppen oly synonymák, melyekről hát nem állithatni, hogy „ninesenek meg a német nyelvben“, és így meg van a „Substantivierung“ is ebben az értelemben. De tán azt akarta vele mondani L. hogy ama synonymáknak azon egy mondatban való használása hibás tautologia? Így is tagadnom kell mind általában, mind a németre vagy más akármely nyelvre alkal-

mazásban. Érvemet csak egy példában érzékitem: „*Causa causae est causa causati*.” Miképp lehetne ezt tautologia nélkül lefordítani? Biz’ így kell a Laeliusbeli kérdéses helyet is himezés hámozás nélkül: „Nem a haszon reményéből származtak a barátság okai”, vagy pedig a H. használta szóval: „Nem a haszon reménye szolgáltatott okokat, (a barátságra.” *)

IX. 31. *sed natura — sumus*, e h. *sed quod natura — sumus*, mi a kezdett szószerkezetnek rendes folytatása volna. Tauro monstrabat vitulus quo se pacto plecteret! A szószerkezet (ordo) ez: „*Ut enim || non ut exigamus gratiam | benefici liberales que || sumus, || sed natura | propensi ad liberalitatem || sumus: sic*” T. i. a *sed* megfelel a *non*-nak, a *natura* az *ut exigamus gratiam*-nak, a *sic* az első *ut*-nak. Ezt megtanulhatta volna H. Naucktól, ha értette volna a jegyzetét. Igaz hogy N. is használ *quod*-ot, de nem úgy és oda a hogy H., hanem a „*quod ita fert natura*” csak az abl. *natura* paraphrasisa.

IX. 32. „*Ab his* (neutr. plur.): ebben, ezen dolgokra nézve; . . .” — Hát az *ab*, mi nélkül a *longe dissentiunt*-nak nincs értelme, hová lett? L. és N. csupán csak a „neutr. plur.”-t vetették oda, és helyesen.

ib. *nil altum = nil, quod altum sit*, azért nem *nil alti*. — L. és H. — *Nihil altum* és *nihil alti* közt semmi más különbség nincs, mint az, hogy az első *nihil* adiectivum, a második substantivum. Hogy a *nihil* adiectivum lehet, azt a magyar, a ki „semmi rosszat sem csinál”, — a kinek „semmi baja sincs”, — „semmi dolga nincs” sat. igen jól megérti. Általában a latin nem igen szereti genitivusba tenni *nihil* után az adiectivumokat, mind a mellett, hogy némelyiköket szokásosan abban a formában használja, mint *nihil novi, mali, boni*,

*) Az utóbbi alakban vannak szerkesztve a következők: (Cic. Phil. 2, 22, 53.) „*Tu causam belli contra patriam inferendi dedisti*” = *A te profecta es causa* etc. — (Caes. b. civ. 2, 28.) *Hanc nactus appellationis causam* Quintilius, circumire aciem . . . coepit.

cari, sancti, quaesti, pensi, certi, sinceri, adversi sat. De biz' ezek közzé nem tartozik se *altus*, se *dignus*, se *divinus*. És még egyet: a *nihil alti* sat. esetében csak a *nihil* tartoznék egyenesen a *suscipere*-hez, és ennek szoros és praegnans vonatkozása az *altum, dignum, divinum*-hoz meglazulna.

ib. „*quam* (t. i. *caritatem*) *qui appetiverunt*.....“ — *Quam*, azt hiszem, a *probitatem*-re vonatkozik és nem a *caritatem*-re. Okaimat könnyű kitalálni. — Az „*applicant se et propius admovent*“*-re* nézve csak Nauck-kal lesz dolgom, a ki hysteronproteronnak állítja, s aztán kiokoskodja, hogy „se baj“! A valóság az, hogy „*applicant se*“ itt nem teszi, hogy „ragaszkodnak“ (schliessen sich an), hanem csak azt, a mit ezekben: „*sese ad convivia applicabat*“ (Cat. ap. Gell. 11, 2, 5.). — „*Ad studium se applicasse musicum*“ (Ter. Heaut. prol. 33). — „*Ad scribendam historiam applicuerunt*“ (Cic. de or. 2, 13. 55). — „*Sicilia se ad amicitiam fidemque populi Romani applicuit*.“ (Cic. in Verr. 2, 2, 1, 2). — „*se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant*“ (Cic. de off. 1, 32, 115). — „*se ad munera et honores applicare*“ (Dig. 50, 6, 2). Nincs ezek szerint semmi hysteronproteron e helyt.

ib. „*coeperint*, a coniunctivus azért áll (sic), mert nem valódi viszonyokról (sic), hanem csak feltételezett (sic) esetről van szó.“ — Hogy nyelvész, a ki magyar commentárt ír, ne tudja a) hogy „áll“ absolute téve = bizonyos (steht fest); b) hogy tény v. cselekvény, nem = „viszony“; c) hogy „feltételezett“ nem = feltett, — a még is csak igen sok!

X. 34. „*si perduxissent*..... *Sin* rendesen csak feltételező *si*-re útál vissza.“ H. — Új tan, melynek alapja N. félreértett jegyzete. *Sin autem*-ben (*εἰ δέ*) nem *si*, hanem *autem* a visszautaló particula. Hogy *si*-t egy más *si*-nek kelljen megelőzni, azt még eddig egy grammaticus sem mondta.

ib. *uxoriae conditionis*; *uxoria conditio* vagy (főleg Cic. és Neposnál) csak *conditio*: házassági ajánlat“ (sic). — A szövegben: *condicio*, a jegyzetben: „*conditio*“. Melyik már H. szerint az

igazi? Aztán Heirathspartie, Heirathscontract közt egyfelől és Heirathsantrag közt másfelől tán volna egy kis különbség?

ib. *ex quo* = *nam ex eo* = *nam ex ea re*. — Ismét egy szükség-telen, és itt kiválólag sületlen elferditése a pron. relativumnak: „a miből.” N. elrontott jegyzete éppen arra figyeltet, hogy nem „a melyből.”

X. 35. „*inveteratas non modo familiaritates*, a szórend minden esetre feltűnő, mert *non modo* kétségtelenül *inveteratas*-hoz tartozik; ez alkalmasint onnan magyarázható, hogy Cic. eredetileg *inveterata*-t *odia*-ra is vonatkoztatni akarta.” N. és H. — Ezt a jegyzetet oly kifejezéssel kellene jellemeznem, a milyent nem „akarok” használni. A helyett inkább kiigazítom. *Non modo* teljességgel nem tartozik *inveterata*-hoz — *nihil minus* —, hanem az „ordo” ez: *non modo* | *inveteratas familiaritates extinguui*, || *sed etiam* | *sempiterna otia gigni*. És annál fogva a *non modo* jobb helyt nem állhatna, mint a hol van! Oly bo-londot, a milyet N. tesz fel róla, Cicero még csak nem is gondolhatott.

XI. 36. „*cum Coriolano* sokkal nyomatékosabb, mint *cum eo* (volna).” Nem látok semmi „nyomatékoság”-ot (Bedeutsam-keit N.) benne; de igen azt, hogy így pronomenek kellemet-len halmazása: *illi cum eo*, el van kerülve. A „sokkal”, H. javítása.

XI. 37. „*derelictum*, ‘egészen’ elhagyták”, (N. M.) „több mint az egyszerű *relictum*.” (H.) — Egy cseppel sem több. A külön-b-ség az, hogy a *relictum* két értelmű, mert nem csak elhagyást, *oda* hagyást; hanem *meghagyást*, *ott hagyást* is teszen; holott a *derelictum* csak az elsőbbeket. Az „egészen”, merőben feles-leges és mind a kettőhöz illik. Magyar comm.-nak tudni kel-lene, hogy: „gänzlich”=el.

ib. „*hac amentia* (abl. absol.=*quum haec esset amentia*) az egész mondathoz, mig” (olv. holott) „*quaestione nova perterritus*, csak *in Asiam profugit*-hoz tartozik.” — Tartozhatik-e valami az egész mondathoz úgy, hogy annak a verbum finitumához ne tar-

toznék, és megfordítva? N. csak annyit mond „*hac am.*“ az egész mondatához tartozik,“ miből önkint következik, hogy hát nem egy részhez, jelesen *territus*-hoz. Ezt H. nem értette; hinc illae hallucinationes. — Azon jegyzete folytán, most szorosan N. szerint, azt állítja, hogy *amens* „pillanatnyi“, *demens* „tartós esztelenséget jelent,“ Ezt a felfogást már a következő pár locus is megegyezően: „*homo amentissimus et ad omnia consilia praeceps et devius*“ (Cic. Phil. 5, 13, 37). — „*Capitolio regina dementes ruinas....parabat*“ (Hor. C. 1, 37, 7). — „*Tum ille subito scelere demens, quanta conscientiae vis esset, ostendit*“ (Cic. Cat. 3, 5, 11). Legnevezetesebb az, hogy N. Cicerót ('*amentiam*' e *andemque* '*dementiam*') idézvén azt állítja, hogy *eandem* nem identitas-t, hanem különbséget jelöl. *Meminisse sat est.*

XI. 38. „*perfecta sapientia simus, si nihil habeat res vitii.*“ Ezt Nauck nyomán úgy rendezi H., hogy: „*perfecta sapientia si simus, nihil habeat res vitii.*“ Valódi merénylet a thesis és hypothesis ilyes megfordítása. Vagy tán ismét nem tud irni latinul Cicero! — „Könnyítő áthelyezés“, azt mondja N. Nincs semmi szükség reá, midőn úgy, a mint van, világos az értelem. „Ha a korlátlan engedékenységet valljuk — tökélyes bölcsek legyünk, ha (azt akarjuk, hogy) ne legyen semmi baj.“ Nem „bűn“ itt a „vitium.“

ib. „*eorum*, függ *exempla*-tól, nem *numero*-tól.“ H. — Nem függ biz' az egyiktől is, hanem antecedensül szolgál a következő *qui*-nek, s utána kell gondolni még egyszer az *exempla*-t.

XI. 39. *impetraturum non fuisse*, a tagadó szócska úgy van helyezve, hogy igen nyomatékos legyen.“ H. — Az a „nem“ olyan nagy úr, hogy akárhová van helyezve, mindig kiemelkedik és „nyomatékos.“ Egyébaránt a mondatbeli helye az előtt a szó előtt van, a melyhez specialiter tartozik. Itt a *fuisse*-hez csatlakozik, mert azt akarja Laelius mondani, hogy „a dolog“, (akár *impetraturum*, akár más valami), „nem lett vagy történt volna meg. Plautus Poenulusában (4, 2, 91) olvassuk: „*Non dictum est*“. Itt abban áll a nyomatékokosság,

hogy a *dictum* eleibe „van helyezve a tagadó szócska,“ mi a feljebbi állítással hajba kap. Gyarló bélátás volna az, a mely a „*non dictum est*“ és „*dictum non est*“ közt csak a nyomatékosságban lelné a különbséget. — Tovább folytatva azt írja H., hogy „mondat alanya (*contendisset*-hez) és tárgya (*impetr. fuisset*-hez) a megelőző *quisquam*- és *quidpiam*ból kiegészítendő.“*)—A mit a kar mondani, az igaz: de a miképp mondja, azt jobb nem szellőztetni, mert több időbe s munkába kerülne, mint a mennyit oly világos barbarismus érdemel.

ib. „*sequebantur* Az imperfectum azért áll, mert ezen ügy egészen a szóló idejéig tart.“ — Nem azért biz' a; de lássuk miképp czáfolja meg Nauck: „a *nunc* a *sequebantur* imperfectumra való visszavonatkozást nem engedi meg,“ Ha lehet, még ferdebb fogalma van a magy. comm.-nak a perfectumról; azt írja ugyan is, hogy az = aorist. Ellenkezőbb valami nem lehet! A német nyelvtanárok szerint, a perf. a végrehajtott cselekvényt az aor. a beállót, kezdődőt jelöli. Helyesen!

XII. 40. „*neque — nec*, a rövidebb alak határozottabban és erősebben tagad.“ — Ezt csak a Nauck tücske csiripolja, mi elől jó lesz vala bédugni a fülét a magy. comm.-nak. Nincs abból semmi.

ib. „*longe prospicere*: jó előre szemügyre venni,“ — Paraphrasis, melynek szavai rosszak — (*longe*, nem „jóelőre“ és *prospicere*, nem „szemügyre venni“) — és rosszul rendezvék.

ib. „*consuetudo maiorum*, az ősi államélet, minden mozzanatát tekintve. Cicero itt is határozottan az optimatok álláspontját foglalja el; ítélete azért nem részrehajlatlan.“ H. — Elsőben azt jegyzem meg, hogy a *consuetudo* paraphrasisa rossz is, érthetetlen is. De főbaj az, hogy a politikának, kivált a magas politikának nincs semmi keresete egy iskolai commentárban.

*) „A mondat alanya kiegészítendő“, azt akarja jelenteni, hogy „a mondatot ki kell egészíteni alanyval“. Csak olyan; mintha böcs Salamon mondását: „verd meg a gyermeket vesszővel“, így fordítónk: a gyermek vesszeje megverendő“.

Hogy Cicero-é vagy Caesar a nagyobb férfiú, azt hagyjuk a történelem tanárának. Itt különösen nincs helye feszegetni aristokrata volt-é az író vagy demokrata, mert ő Laeliust beszélteti, a ki elmondhatta (nem tudom kivel) magáról: „*c'est mon métier d'être aristocrate.*“ H. még a következő jegyzetében is folytatja a politizálást, mire csak azt mondom a mit elébb.

XII. 41. „*In P. Scipione* A tanács megmenteni akarta Scipiot.“

— E helyett „a tanács meg akarta menteni Scipiot.“ Nagy különbség ez, uram!

ib. „*proclivius labitur*: rohan.“ H. — Rohan (*praecipitat se*) mindig szántszándékos. *Labitur* = bukik, mindig akaratlanul. Hát a *proclivius* miért maradt ki?

ib. „*in tabella* = *in lege tabularia*“, (egy cseppel sem jobb, mint az volna: liszt = malo m), „ehhez tartozik *sic facta labes*, nem *videtis*.“ Az akarja mondani: *in tabella* a *sic facta labes*-hez, nem *videtis*-hez, tartozik.

ib. (*multitudinis arbitrio res maximas*) „*agi.*“ — Az alkalmat a további politizálásra nem mulasztja el a magy. comm. Én előbbi szavamnál maradok.

XIII. 44. „*haec* az alany, *prima lex* az állitmány.“ — Inkább megfordítva, mert a szórend ez: „*Prima lex amicitiae haec (lex) sancitur.*“ Legfuresább a dologban az, hogy a XII. cap. kezdetére hivatkozik H.: ott pedig azt írta, hogy *haec lex* az alany, így fordítván: „ezen törvény tekintessék szentnek.“

ib. „*studium*, készség:“ H. — Ha „felmászás = tetőn ülés“, úgy azt is elhiszem, hogy *studium* = készség. A comm.-nak a „szolgálat-készség“ járhatott eszébe, de *studium* ennél több, éppen mint „Dienstbefliessenheit“ több, mint „Dienstfertigkeit.“

ib. „*aeque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter si res postulabit, et adhibitae pareatur.*“ (szöveg.) — „Szabadabb szószerkezet“, azt írja H. s kiigazítja úgy, hogy az „*acriter adhibeatur ad monendum*“ at a „*postulabit*“ után helyezi, a többit mind a maga rendén hagyván. Igende éppen az úgy hagyott részben van a „szabadabb szószerkezet“, (mint nevezi H. az *acoluthiát*), t. i. hogy az *ea*-nak az *et*-tel

kezdődő első mondatban megfelel az *adhibeatur*, de a másodikban (*et.....pareatur*) nem felel meg a *pareatur*; holott az olvasó első tekintettel azt várja. Ezt a meg nem felelést nevezi *Nauck* — és ennyiben méltán — „acoluthia“-nak. De H. nem értette a N. jegyzetét, mi kitetszik abból, hogy rendezésében —már a milyen — a botrányoztató *ea*-t elől hagyta, s a miatt így is az egész periodus subiectumának gondoltatja. Hanem háritsuk el csak a követ s azonnal megszűnik a acoluthia (következetlenség). Azaz, rendezzük így: „*(At)que et adhibeatur ea.....et pareatur ei.*“ Éppen úgy nem lesz következetlenség benne, mint ebben: „*mitte sapientem et nihil dic ei,*“ nincs, jóllehet az első mondat *accusativus*ával, a *dativust* kell parallélizálnunk a másodikban.

XIII. 46. „*haberet*. A rendes *consecutio temporum* szerint *dicere aiunt* után *habeat* következne.“ H. — „*haberet....grammatisch ungenau*“ N. — Ha a *coniunctivusok* teoriáját a parallélakéhoz hasonlítám feljebb, most a „*consecutio temporum*“at veszem egy sorba a kör négyszegítésével. Hanem eltekintve ettől, valamint attól is, hogy itt megint leczkézik Cicerot a *comm.*-ok, magáról az idézett állításról nyilvánítom, hogy nem való, mert *dicere* után *habeat* és *haberet* egyaránt következhetnek. Si *autoritatem quaeris. confer Madvigium et Kühnerium*. De van még egy, még eddig nem sejtett oldala is ennek az ügynek. Hátha t. i. az „*itaque ut.....appetere maxime*“ nem tartozik egyenesen a *dicere*-re, hanem *Laelius*nak egy közbevetett észrevétele, következtetése a czáfolva idézett véleményből? S én azt hiszem, hogy az,—és támogatja hiedelmemet a *perstrinxi paullo ante*“ is, és ez esetben a *haberet* feddhetetlen grammatikaisága világos. — Lássuk tovább: „Némelyek csakugyan az imperf. (*haberet*) helyett a praesent (*habeat*) teszik a szövegbe.“ H. — A dolog ellenkezőleg áll. A vulg. textusban ugyan is egyáltalában „*habeat*“ van nyomtatva s „*haberet*“ a jövevény, még pedig, ha jól tudom, legelsőben az *Orelli* kiadásában s innen terjedt el aztán az iskolai kiadványokba. *Orelli* kétségkívül a kéziratok hitelére építette emen-

datioját; de egyszersmind nyelvtani tekintetben is nyugodtnak kellett lennie. — Még nincs vége: „mások úgy magyarázzák, hogy *dicere* (= *dixisse*) csak azért állna a perf. helyett, mert ezen férfiak iratai még jelenleg is közkézen forognak.“ Erre csak azt mondom Laeliussal: „O praeclaram sapientiam!“

XIII. 48. „*diffundantur* és *contrahantur*“; alanyul ezen igékhez a megelőző *amicitia*-ból *amici*, mások szerint *virtus*-ból *homines virtute praediti* kiegészítendő. H. — Szász a lován ül s keresi! Miért kelljen „*amici*“-ért másutt kereskedni, mikor ipsissimus ott van a mondatban? Hiszen Orelli szerint a *diffundantur* és *contrahantur* éppen azért került a szövegbe, hogy a leírók az *amici*-t nominativ. pluralisnak tartották. A kéziratok legnagyobb részében *diffundatur* és *contrahatur* van, mit kétségen kívül helyesnek bizonyít az, hogy Laelius egy pár sorral alább ismétli a „*contrahat*“szót. E mellett én egy régi editioban „*virtus*-t lelek („*Cum autem contrahat virtus amicitiam, ut supra dixi*“ sat.) Az editiók megoszolják a sing. és plur. közt. Mind ezen H. nem aggódott, hanem, hű bele Balázs, oda irta az idéztem hallucinatiót.

XIV. 50. „*propinquitate atque natura*, Hendiadyoin.“ H. — *Propinquitate naturae* vagy *natura propinquitatis (coniuncti)*: kérdés vajon melyik sületlenebb?

ib. „*immunis*, a ki minden készséget és szolgálatot megtagad.“ H. — Szegény tanuló, kinek meg kell érteni azt, hogy „készséget megtagad“! Az egész értelmezés hibás. *Immunis* itt = henye, dologtalan, a ki összedugja a kezét, s erről nem mondhatja Nauck, hogy „die Bedeutung ist nicht erweislich“, s nem volt miért felvegye egy pár hitványabb kézirat olvasatát. H. úgy adja ezt elé, mintha N. találta volna ki az *immunis*-t, emendatio gyanánt.

ib. „*quae — soleat*, mely olyan, oly minőségű, hogy stb. Azért a coniunctiv.“ H. — „*Baculus in angulo . . .*“ Az állítás nincs kategorice mondva s azért a coniunctivus! Magyarul azzal fejezzük ki, hogy a „szokott“ mellé „inkább“-at teszünk. A *quae*-t is pótolni kell: „mint a mely inkább . . . sat.“

XIV. 51. „*nodum*, kötelék, nyomatékosabb mint a szokásos *vinculum*.” N. és H. — *Nodus* nem „kötelék”, hanem bog. A kettő különbözik, mert „bogra kötünk.” Aztán a N. „*ausgesuchter*”-e sem „nyomatékosabb”. A latin *exquisitus* t akarja N. németizálni, nem elég szerencsével; de a „nyomatékosabb” már végképpi eladás.

XIV. 52. „*habent cognitam* (több mint *cognoverunt*) = megismerték, megszerezték.” — Ne higgy, pajtás, a németnek! *Hab. cogn.* se nem több, se nem kevesebb, se nem annyi mint *cognoverunt*, ha mindjárt a Zumpt és Lahmeyer tekintélyével védné is H. vagy más akárki. A németet az *erkannt haben*-nel való hasonlatosság viszi tévedésbe. *Cognitum habeo* = *cognosco*. Használatára az az eset adott alkalmat, melyben nincs megfelelő *praesense* a latinnak. Pl. *absolutum habeo* (készen van) nem = *absolvo*. V. ö. *Madv. §. 427.*

XV. 55. „*qui vicit*, a perf. az ‘ismételt’ cselekvést fejezi ki.” — Ismét új tan, melyet H. koholt. Az ismételt, szintugy mint a tartós (daurend) cselekvényt az *imperfecutum* fejezi ki, unanimitas *voto grammaticorum*.

XVI. 56. „*constituendi qui sint*, szabadabb szószerkezet e. h. *constituendum est, qui sint*.” N. és H. Csakhogy N. kifejti mit tart ő acoluthiának, a magy. *com m. pedig* — a hol nem kell — fösvénykedik. Egyébaránt nincs itt következetlenség, csak rendezni kell: *constituendi sunt fines et termini, qui sint in amicitia*.

b. „*fines*, határok; *termini* végpontok, mesgyék.” H. rosszul! Lahmeyer úgy különbözteti meg, hogy: *Finis* bezeichnet jede factische Gränze, mag sie auch willkührlich gezogen sein; *terminus* dagegen eine Gränze, die im Wesen der Sache ihre objective Begründung hat.” Elmés és oly mély, hogy nem mertem lefordítani. Hogy mily igaz, tessék kivonni a következő két idézetből: „*Tanais Asiam et Europam finis interfluit*” (*Curt. 7, 7, 2*). Kell-e ennél természetesebb határ? — „*Et quos tum Claudius terminos posuerit... publicis actis perscriptum*” (*Tac. Ann. 12, 24.*) Aztán hiszen a határ

követ (*terminus*) mindig „willkürlich“ állítják. *Finis* (sing.) és *terminus* közt megmondható különbség nincs. *Fines* (plur.) = végvidék, határ (falu határa, *territorium*) pedig éppen nem is synonymája „*terminus*“nak.

ib. „*sententiam ferre*, valamely nézetet felállítani, tul. szavazatát beadni.“ H. „Tulajdonképeni“ értelemnek gyönyörű! Igen, ha *sententia* „tul.“ = votum volna. De e biz' éppen csak specialis jelentése. Az ilyen jegyzet eszméazavarás, nem magyarázat.

XVI. 57. „*nulli prorsus*: 'egyetlen egyet sem'. N. és H. — *Prorsus*, *assentior*-hoz és nem *nulli*-hoz tartozik; tehát: *nulli prorsus assentior* = egyet sem fogadok el egészen v. merőben. Bizonyítgatása hosszadalmas lenne; a ki az egész helyet elolvassa, valószínűnek lelendi véleményemet. Csak annyit jegyzek meg, hogy oly gondos és szabatos stylistá, mint Cicero, ha *nulli*-ra akarja vonatkoztatni a *prorsus*-t, eleibe teszi, mint ebben: „*verbum prorsus nullum intelligo*“ (De orat. 2, 14, 61.) és mint Terentius (Heaut. 4, 1, 28.)*: „*prorsum nihil intelligo*.“ Általában *prorsum* és *prorsus* annak a szónak, a melyre vonatkozik, eleibe van téve; utána felettébb ritkán, és így is csak olyankor, mikor legkisebb kétség sem foroghat fenn, mint pl. „*affatim prorsus*“ (Cic. Att. 16, 1). Hol még megjegyzendő, hogy a szerkezetnél fogva valami más helyre azt a szót beszúrni nem lehetne.

ib. „*nec*“ (*enim illa prima vera est*), „ennek nem felel meg egy másik *nec*; a beszéd szabadabban folyik“ (sic), „miért is könnyen átmegy egyik constructióból a másikba....“ N. és H. — Hátrább az igaz nincs *nec*; de ott van ám előtte a *harum trium sententiarnm nulli* (egyiknek sem), s erre vonatkozik a *nec enim*, melyet így kell fordítani: „mert már az az első sem igaz“ és ez nem várhat több sem-et maga után. Nincs hát miért mentegetni a „constructio-változást.“

ib. „*nostri causa* a rendes *nostra causa* helyett, mert a személyek határozott ellentétben vannak állítva.“ H. — E nem ok, mert a

*) A szótárak — egyik a másikkól irván ki — mind hamisan idézik: Heaut. 4, 5, 28.)

nostra, mint birtokos, értelmére nézve éppen úgy genitivus mint *amicorum*. Aztán azt is kell tudni, hogy *nostrum*-t a vulg. *nostra* helyett egyetlen egy kézirat tekintélyére vette fel Orelli. N. és L. a *nostra*-val maradtak. A helyett egy más változtatást fogadott el a szövegben Nauck: ebből t. i. *facimus causa amicorum*, a *causa*-t kihagyta az alatt az ürügy alatt, hogy szükségtelen és hogy szabálytalan is, mivel *causa* előtte áll a regiménének. De ha „szükségtelen“ miért figyeltet a jegyzetében, hogy „*amicorum*“ mellé oda kell gondolni: „*causa*“? A mi pedig a szórendet illeti, *causa*-nak a hátul tétele nem szabály, hanem csak gyakrabbi eset. Ha ezeket meggondolja H. nem tér el N. tekintélyére a bevett szövegtől.

XVI. 58. „*definit—voluntatibus*, mely a barátságot az egyenlő szivességre és szolgálatkészségre ‘szorítja’.“ — A „*definit*“ e helyen abban az értelemben van véve, a melyben az, mint logikai műszó, minden újabb európai nyelvbe, a németet sem véve ki, átment s a melyet maga Cicero így definiál: „*Est.... definitio, earum rerum, quae sunt eius rei propriae, quam definire volumus, brevis, et circumscripta quaedam explicatio*“ (De or. 1, 42, 189.). *Definitio* tehát *explicatio*, nem „megszorítás“, és így fordítani, ferdítés. *Definit*=értelmez, nem „erklárt.“ A „megszorítás“ eszméje csak azután, a Laelius czáfoló kritikájában: „*Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam*“, áll elé; de a jegyzet magyarázta helyen árnyéka sincs.

XVI. 59. „*ita amare oportere ut si aliquando esset osurus*.“ — Heinrich hosszasan magyarázza ezt az apophthegmát s ezzel végzi: „Laelius félreérti ezen mondás tul. értelmét.“ Laelius meg azt mondaná erre, hogy H. félreértette őt, én pedig—Laeliussal tartanék.

XVII. 62. „*quereretur = solebat queri*; a *saepe* nem ellenkezik ezen magyarázattal;“ N. és H.—Nem biz’ a; csak hogy a kis leányt juttatja eszünkbe, a ki a papnak arra a kérdésére: „mit cselekedjünk, hogy vétkeink bocsánatát nyerjük?“ azt felelé, hogy: „vétkezzünk.“ Azaz: írjunk egy rossz magyarázatot, hogy

aztán mentegethessük! A latin imperfectum egyaránt jelöli a tartós, az ismételt, a szokott cselekvényt v. állapotot. A *soleo*-val való magyarázat tehát legalább is felesleges. A ment-ségéül idézett hely: „*saepenumero admirari soleo*,” melyhez még a *ruri crebro esse soleo*“-t is ragaszthatom Terentiusból (Hec. 2, 1, 18), nem bizonyít semmit; mert a *crebro* itt, és a *saepenumero* amott nem a *soleo*-hoz, hanem illetőleg az *admirari*-hoz és *esse*-hez tartozik. A ki minden hóban egyszer részegszik le, szintugy „szokott” inni, mint a ki mindennap a koresomába jár; de ez gyakran inni „szokott,” amaz nem. Hozzá járul az is, hogy *admirari* és *esse* praesensek s a jelennek szintúgy sajátja az ismétlés vagy tartósság jelölése.

XVII. 64. „*ex aliquo genere iudicare*, valamely fajhoz, osztályhoz számitani.” H. — Nauck még tovább megy s megtiltja, hogy *esse*-t gondoljunk a *iudicare* mellé, mire neki az ő nyelvén azt sugom, hogy: „Gedanken sind zollfrei,” s azt állítom, hogy, nem egyenesen a *iudicare*-hoz, hanem az *ex genere*-hez igenis oda *kell* gondolni az *esse*-t oly értelemben, mint magyarul mondjuk: „Valamely nemből valónak ítélni.” Sőt nem csak gondolni de írni is lehet oda az *esse*-t, mint Cicero maga írta: „*vitam hanc rusticam, quam tu probro et crimini putas esse oportere, et honestissimam et suavissimam esse arbitrantur*.” (Rosc. Am. 17, 48.). — „*Acilius prudens esse putabatur*” Lael. 2, 6.) És Terentiusban, midőn egy felől ezt olvassuk: „*Homo sum, humani nihil a me alienum puto*” (Heau. 1, 1, 25), másfelől ez áll: „*adeon'me esse alienum censes*” (Hec. 3, 8, 32). és ez: „*cum eius alienum a me esse animum sentiam*” (Hec. 4, 4, 36.). Van-e hát valami értelme a N. tilalmának?

Úgy jár az ember, ha jobban akar tudni latinul a latinnál!

XVIII. 65. *quam tracto*, a melyet vítatok.“ — Miért nem csak „tárgyalok”? N. azt írja, hogy „*tracto* több mint *ich bespreche*, etwa ‘zu charakterisieren suche’”; de innen még messze van a vítatás.“

XIX. 67. „*dubitatio*, kérdés, okoskodás.” H. — Miért ne legyen kételkedés, sokadozás, tétovázás? Tanítsunk igazságot!

XIX. 69. „*excellētiaē quaedam* = *eximiae quaedam virtutes*; a többesszám csak saepe által van föltételezve,“ (azt akarja mondani, hogy *excellētiaē* csak saepe miatt van többes számban,) „azért *qualis* t. i. *eximia virtus*.“ N. és H.— *Saepenek* semmi köze az *excellētia* többesével. Ismételés szaporítja a tényeket, de nem a minőséget. A ki gyakran tesz jót, sok jótéteménye lehet, de csak egy a jótékonysága. De átalában nincs is szükség a többesszámnak sem helytelen sem helyes deductiójára. A „*qualis*“ ugyan is különbözik a többi relat. pronomenektől, abban, hogy számjában nem mindig egyezik az antecedensével. Okát könnyű átlátni; példáját pedig Homerus adja (H. A. 262): „ὅν γὰρ πο τοίους ἴδον ἀνέρας οἷον Περιθόον τε, Ἀργυρά τε. . .“ és Cicero ; „*Permanet illi soli* *qui sunt tales, qualis pater tuus* *fuit* (pr. Sext. 47, 101). Értelmezve sincs kellőleg a hely, sem a N. „*eximia virtus*“-ával, sem Lahm. „hervorragende Erscheinungeu, Persönlichkeiten,“ kifejezésével. „(Minden társaság keblében) vannak kitűnő tulajdonságok, minő a Scipioé is volt sat.“ A bévezető szókat „*in nostra grege*“ sugallja. A pluralist az magyarázza, hogy a társaság egyik tagja egyben, más másban jeles. A *quaedam* itt nem teszi azt hogy: „némi, némely v. bizonyos“, hanem a mint a német: „mehrere“, franczia: „plusieurs“ s a melyet magyarul többnyire, csak az illető név pluralisával fejezünk ki. Az ilyenek, mint: „több színész“ (vagy plane: „színészek“), „nagyobb városok“ kiküszöbölendő barbarismusok.

XIX. 70. „*ut—ut—ut*, az első magyarázó, a második következő, a harmadik hasonlító.“ N. és H.—Német rendszereskedés. A valóság az, hogy a két első „*ut*“ tökélyesen coordinált és a velök kezdődő két mondat asyndetont képez*). Mind a kettő azt részletezi, „*quod faciendum est omnibus*“; tehát: „*ut* = hogy. A harmadik aztán igazán „hasonlító“ = *sicut*.

ib. „*propter ignorationem*, nem mert ‘nem ismerték’, hanem ‘mert nem volt tudva’.“ H. — A rossz fordítás nem tolmácsolja

*) Ez a szó igazi és természetes értelmében van használva. Divatosan azt írják: „képvisel.“ Brrr!

hiven, sőt elferdíti a N. eredeti jegyzete értelmét, mi az: hogy a „nem tudás“ nem a *qui*-re vonatkozik, hanem impersonaliter veendő. Ez egyébaránt lehet igaz is nem is. Inkább hiszen, hogy: nem.

ib. „*quos patres multos annos esse duxerant*, e. h. *quos patres esse mult. an. dux.*“ H. — Ismét és ismét a N. jegyzetét fordította a magy. Comm. nem csak megváltoztatott, hanem éppen ellenkező értelemmel. N. ugyan is azt állítja, hogy *esse* nem *patres*-hez tartozik, hanem *esse dux.* = *dux.* egyszerűen, és éppen azzal a *parall. locus* sal bizonyít, a mivel H. akar. „*De lana caprina*“, mert ez az *esse* mindenikhez tartozik s azok közzül való a melyek, mint a XVII. 64. alkalmával kimutattam, *et adesse et abesse possunt*, a mint hogy éppen a kérdéses helyen némely kéziratban (*E. Orelli*) ki is van hagyva. Megjegyzendő még, hogy H. a szövegben „*duxerunt*-at, a jegyzetben „*duxerant*“at nyomtatott; N. és L. pedig mindenütt „*duxerint*“-et. Az utóbbi valakinek *arbitraria emendatio*ja lehet; de kié, nem tudom. Kéziratokban és kiadásokban: *duxerunt*, és L. sánta érveléssel törekszik igazolni a *coniunctivust*.

XX. 71. „*quorum=sed eorum.*“ N. és H. — A pron. relativum maradjon annak a mi! Még a németeknek sem szükséges a változtatás; mert „*Wovon die meisten*, vagy „*Von welchen die meisten*“, feddhetetlen szólam. Inkább azt magyaráznák meg, hogy mire vonatkozik a *quorum* (akár „*eorum*“): a *superiores*-re-é vagy az *inferiores*-re? De erről mintha a legvilágosabb dolog volna, *altum silentium*!

XX. 72. „*extollere* t. i. *se debent*. (Mások pl. Nauck szerint *inferiores* accus., akkor csak *debent* egészítendő ki.)“ H. — Előbb fordítsuk le egyenes és őszinte magyarrá: „Nauck az *inferiores*-t accusativusnak tartván, csak *debent*-tel egészíti ki.“ Most már azt mondom, hogy a német comm.-nak tökélyesen igaza van és én az ő érveit, ha kellene, még többekkel is toldhatnám. A mi a *constructio* nehézségeit illeti, ezek legott elenyésznek, ha *sic* után *iidem*-et gondolunk.

ib. „*ipsi*, ellentétben *amicitias*-sal.....“ N. H. — „Nyulpecsenyéhez első kellék a nyul“, azt mondja a német példabeszéd. Hogy két eszme ellentétben lehessen, azon egy rovatba kell tartozniok. Személy és dolog, alany és tárgy — ennél fogva — hogy miképp lehessenek ellentétesek, bajos képzelni. Nincs is szükség erre a tudóskodásra, mert *ipsi*, akármi viszonyban legyen, azt teszi hogy „ők maguk“.

ib. „*levare aliquem aliqua re*, valakit valamitől“ (olv. alól) „felszabadítani.“ Valakit bizonyos „véleménytől, „hiedelem“től—akár alól— „felszabadítani“! Hogy tetszik? Új példája annak, hogy H. lefordítja a német jegyzetet, mielőtt összevetné a szöveggel.

XX. 73. „*deferre*, megszerezni.“ H. — Itt már még nincs is szükség a szövegre annak a tudása végett, hogy „*verleihen*“ (N.) nem teszi: „megszerezni.“ *Deferre ad alterum* = másnak a vállára rakni (valamit).

XX. 74. „*nec eos habere necessarios, t. i. iudicandi sunt*.....“ N. H.— Itt az a kérdés forog fenn, hogy kik a barátság felett ítélők? A baráti viszonyban levők-é, vagy a kívül állók? Mert attól függ, hogy a régiebb kiadások szerint: „*habere debent necessarios*“-t, akár „*habere necessarios oportet*“-et olvassunk-é, vagy a jobb kéziratok és az Orelli (tul. Halm) kiadása szerint *debent* akár *oportet* nélkül úgy a mint feljebb idéztem? Én az utóbbi esetet az egész hely irányával megagyeztetni nem bírom s az elsővel tartok, midőn persze a *iudicandi sunt*-tal való kiegészítés is elmarad.*)

*) E tájon a gondolatmenetre nézve sok észrevenni való hagytak a comm.-ok. A *tantum cuique tribuendum*-on kezdve arra figyeltet Laelius, hogy mily fontos a barátságra nézve, hogy a felek egymást isme jék. A „*sustinere*“-ig csak egy bizonyos körülményre alkalmazottan mondja, de legott átalánosítja az *omnino*-val s egyszersmind tovább fűzve a gondolatot azt szövi belé, hogy azt az ismeretet „csak megállapodott jellemű emberek nyerhetik egymás irányában.“ Ezt megint egy concret példával, ezúttal contrariummal, világosítja: „és ne (*nec*) tartson az ember (*habere debent*) barátjának valakit azért, hogy egy ideig közös szenvedélynek hódolt vele.“ Mert a vi zonyok változnak s azzal a szeretet is elmúlik; de ezt a gondolatot nem így elméletileg, hanem a

- ib. „*nutrices* Ezen *paedagogi* iskolába kísérték urok gyermekeit“ (olv. a gyermekeket) „s utánok viték azoknak könyveit s egyéb holmiját“ (olv. a könyveiket s egyéb holmijokat).
- ib. „*sed alio quodam modo t.i. non sunt negligendi*„ vagy *colendi sunt*.“ (Az első kiegészítőt az előbbiből kell oda hozni, a második pozitív pótló. E módszer!) — „Itt a kéziratokban kétségtelenül hiányzik néhány szó“ (hiszen látja a csillagokat a szövegben a tanuló); „mert ezek“ (nem mind) „így közlik ezen helyet: *sed alio quodam modo est*.... Halm és a legtöbb kiadók“(újabb kiadót Halmnál nem ismerek—mert a Schulausgabe-k nem számítanak,—a régiebb kiadásokban pedig se hiányjel, se *est* nincs, hanem ez a szó: *colendi*;) „elhagyják ezen *est*-et; Lahmeyer és Kühner kiegészítenek:“ (sic) „*sed alio quodam modo amandum est*“ (Lahmeyer 1870. kiadásában semmi kiegészítés nincs; csak németül mondja el hosszason, mi minden lehetett a gyanított hézagban). Mindez „sok lárma semmiért.“ Iskolai kiadványban vagy az *aliquo quodam modo*-val kell vala maradni,—így tett N.—vagy a vulg. textust venni fel: „*sed al. qu. modo colendi*,“ mely a szükségét teljesen kielégíti.
- ib. „*aliter*, ‘ellenkező esetben’“ H.— Hiven: „másképp.“ Továbbá azt írják, hogy: „(*aliter*) visszaotal a §. kezdetére“ (*omnino amicitiae. sat.*). A XX. 74. alá irt csillagzat (*) kimutatja, hogy *aliter* csak a közvetlenül megelőző eszmére „otal vissza“. Hiszen nem asztalnál és tollrágás közt dolgozott chria ez a §. hanem természetes dialogus, melyben szó szót hoz ki, eszme eszmét ébreszt, úgy a mint jön.
- XX. 75. „*magnas utilitates amicorum*, a barátok legfontosabb érdekeit.“ H.— A ki a szavak jelentéseit elferdíti, nem „tanít igazságot“! *Utilitas* itt haszon, nem „érdek“. Hiszen nem a

nutrix-ok és *paedagogus*-ok concret példájában mondja el. Aztán így folytatja: „*Különb*ben v. „másképpen“, azaz: ha ily mulékony, változó viszonyokra építjük, „a barátság állandó nem lehet“. A felvett példa egyszersmind az érdekek különválására, a stadiumok különbözőzésére is viszi a szülő gondolatát s így megy Lael. természetesen a következő „*disparens enim mores*“-re.

Neoptolemus érdeke volt az, hogy Troját elfoglalni segítse, hanem a görögöké, Lycomedes tehát nem „érdekét,” gátolta barátjának, hanem ennek a hasznát,“ t. i. az általa eszközlendő jó t. Az „eső haszna“ az eső okozta áldás. Igaz, hogy a „haszon“ némely szólamokat tekintve két értelmű lehetne; p. o. „az az én hasznom“ azt jelöli, hogy „én veszem valaminek hasznát“; de ebben: „mi hasznomat veszitek?“ már a másik értelme van. S a hol félreértés lehet, könnyű segíteni a dolgon. A kérdéses hely magyarázata e szerint: „a felettébb való szeretet gyakran gátolja a jót, mit barátaink tehetnének“. De azért *utilitas*, még is csak: haszon.

ib. „*impedientem* = *qui impediēbat* (az úgyn. impf. de conatu): visszatartani 'igyekezett.'“ — Nem tudom miért bidgyeszsen a magyar, ha látni akar, német szemüveget az orrára! Elsőben nem szükség felbontani a participiumot az idézett módon, mert *Lycomedes...iter suum impediens*“ szóról szóra=„az útját gátló Lycomedes.“ Másodszor az imperfectumra sincs miért utalni; mert gátló csak azt teszi, hogy gátolta azaz: *ellenezte* Lyc. a Neopt. útját, de nem gátolta meg, azaz: nem tette lehetetlenné, t. i. nem bírta reá, hogy ne menjen el. A ki a „gátolta“ és „meggátolta“, „szedte“ és „leszedte“, „mászott“ és „felmászott“, ment és elment“ közt nem tud különbséget tenni, annak nincs magyar nyelvérzéke. Aztán, hányadik tanuló sőt hányadik tanár fogja tudni mi az az „imperf. *de conatu*“? Én legalább nem tudok nyelvtant, melyben ez a szerencsétlen műszó használva avagy csak említve is volna. Hanem a kifejezni akart viszony igen is meg van és Zumpt így írja le: „Eine besondere Art des Imperfectums....wo von Handlungen die Rede ist, *welche unvollendet blieben*; Madvig pedig így: „Eine Handlung, die zu einer gewissen Zeit *im Begriff war zu geschehen*,... wird im Lateinischen bisweilen als schon angefangen und vor sich gehend durch das Imperfectum bezeichnet.“*) Mindezekben a „conatus“ eszméje teljességgel nincs

*) Legyen szabad hozzá ragasztanom, hogy az imperfectum, ilyes használatakor, a görög aoristusnak felel meg. L. „a magyar mondat“ I. 358. l.

meg. Némely esetben, Madvig szerint, lehet németben „*anfangen*“ nel bontani fel az ily imperfectumot, de bizony „*suchen*“ nel való felbontását senki sem ajánlja. Különben, akárhogy is legyen, a kérdéses *impediebat* nem tartozik ebbe a rovatba, mert Lycom. de facto ellenetzte a Neoptol. útját.

ib. „*ferat*, mivel azt gondolja, hogy a megválás nehezére fog esni, — ez rejlik a coniunctivusban *quod* után.“ N. H. — Mennyi minden rejlik abban a szegény coniunctivusban! Szóról szóra: „azért hogy“ (barátja utáni) „epedését nem fogná kiállhatni.“ A tanuló azt kérdi, hogy *desiderium* miért „elválás“?

XX. 75. „*Atque* még egyszer összefoglalja a megbeszélte gondolat(ka)-t.....‘így tehát.’“ — A magyar ilyen esetben azt szokta használni: „Szóval:“

XXI. 76. „*delibatur*“ olv. *delabitur*.

ib. „*quorum tamen ad amicos redundet infamia*. — *redundet*, a coniunct. a mondatban rejlő czélzás jelölésére áll.“ H. — Nincs semmi rejtvény, s a coni. az „*incertum*“ jelölése. N. a valóval egyenesen ellenkezőleg eszelősködik, midőn e helyen azt állítja, hogy „a coniunct. lényeges tulajdonságot s ennek mulhatatlan (nothwendig) következményét jelöli.“

ib. „*ut neque rectum honestum sit nec fieri possit*, két tagu.“ — Olyan három tagu biz’ a „mint a pinty“! és Naucknak sem a *sit* után tett commája, se „Besondere“-ről s „Allgemeine“-való álmadozása kéttagúságát nem bizonyítja. Csak annyi igaz, hogy a „*honestum*“ a „*rectum*“-mal rokonosabb, mint akár-melyikök a „*possibile*“-vel; de ebből nem lehet hímet varrni.

XXI. 77. „*quicum* (e. h. *quocum*) mint visszahozó névmás is oly

és Curtius gör. nyelvt. Magyarul a „látok vala“ alakitmány felel meg neki, mit bővebben fejtegettem „a magyar mondat“ II. részében, a 89—90. l Ugyanott figyeltettem az olvasót, hogy a francziának is vannak megfelelő szólamaik, 1 helyekben az *aller* és *devoir* a segéd-igék képét viselik. „*Les Perses allaient livrer bataille*.“ — „*Comme ce rôti s'en allait cuit, arrive un autre homme*.“ — „*Il devait sortir hier*“ sat. Nevezetesen az, hogy ezt a formát valamennyi franczia nyelvtanban — intra et extra muros — hasztalan keressük.

általános és határozatlan értelmű, (a) milyen mint kérdő névmás;“ H. — Bizonyos tekintetben meglehet, csak hogy itt nem talál, mert *quicum*-nak határozott antecedense az *eo*. — Általában azokat a „határozatlan névmás“-okat jó lenne valahára kiküszöbölni a „pronomen“ rovatból, mint kiküszöbölték már régen a francia nyelvtanárok. — Inkább azt jegyezte volna meg a comm., hogy *quicum* Ciceronak kedvelt formája a *quocum* helyett.

XXI. 78. „*is qui faciat* t. i. *iniuriam*: a sértő; *is qui patitur iniuriam*, a sértett.“ N. H. — Abécisztának való jegyzet ez, nem Laelius fordítójának. De ha N. már megírta, a magyar comm.-nak úgy kell vala fordítani, hogy: „sértő fél“ és „sértett fél.“

XXI. 79. „*omnia praeclara rara*..... feltűnő rím (Homoiophton).“ — A rímelés = homoioteleuton. A kettő független egymástól.

XXI. 80. „*per se*.....*propter se*....“ — A magy. comm.-nak két német jegyzet állott rendelkezésére*); Lahmey. úgy különböztet, hogy: „*per se*, mellék- vagy más tekintetek nélkül; *propter se*, más indok nélkül“, s ez ellen nincs kifogás. N. ellenben így: *per se*, a tárgyból (indulva), mellék előnyök nélkül; *propter se*, az alanyból (indulva), mellék tekintetek nélkül“, minek kritikája felesleges. H. úgy tett mint „Márta“; a rosszabb részt választotta, sőt ezt még rosszabbá tette.

ib. „*haec vis amicitiae* tul. e. h. *huius vis amicitiae*.“ H. — Ismét leczkézi Cicerot, ámbár nem oly nyersen mint N., a ki azt mondja, hogy az utóbbi szabatosabban (genauer) volna mondva. Én azt hiszem, hogy a latin szerző tudta, hogy mire akarja vonatkoztatni a *haec*-et!

ib. „*idem* tartozik *quod*-hoz....“ (olv. *Idem* a *quod*-hoz tartozik.)

XXI. 81. „*eiusdem generis animantes*.....*animantes* tartozik *quas*-hoz“ (olv. *anim.* *quas*-hoz tartozik). De e nem elég, hanem meg kell vala mondani, mimódon tartozik hozzá? T. i.

*) Germanismus biz' e, de türhető.

nem úgy, mintha *animantes* mintegy a (pr. rel.) *quas*-nak hátul helyezett *antecedense* volna, hanem *appositio*ja, illetőleg *epexegesise*, mely ugyan már előre megfordult az eszébe a szólónak s onnan a *concordantia*.

ib. „*qui* vonatkozással *in homine*-re.“ — Szükségtelen. De meg kellett volna ám mondani, hogy: *qui*=mint a ki.

XXII. 82. „*ne dicam*.....rendesen áll, ha az író valamely erős kifejezést felhoz“. Igaz, csak hogy nincs magyarul.

ib. „*patere licentiam*=*dari* v. *esse licentiam*, mi szokásosabb“. — Így leczkérteti Heinrich egyúttal *Cicero*-t és *Nauck*-at! Az utóbbi ugyan is azt jegyzi, hogy *patet licentia* erősebb és teljesebb kifejezés, mint az egyszerű, akár *datur* (*Cic.*), akár *est* (*Sall.*) *licentia*. Világos!

XX. 83. „*adiutrix virtutum* és *vitiorum comes* *appositio* *amicitia*-hoz.“ — Csudás fogalma lehet a magy. *commentator*nak az *appositoról*, ha azt hiszi, hogy a *praedicatum* *appositio*-ja lehet a *subjectum*nak! Ebben hát: „*Caesar creatus est consul*“, *consul* *appositio*ja volna *Caesarnak*! *Amicitia data est adiutrix*, pedig tökélyesen *congruál* ezzel a példával, és csak erősebben van mondva, semmint ez volna: *amicitia pro adiutrice data est*; mivel a latinnek az *-ul*, *-ül* kifejezésére saját *praepositio*ja nincs. Ki mondaná hogy ebben: „*Mnestheum atque Serestrum rectores iuvenum et morum magistros dediit esse pater Aeneas*“*), a „*rect iuv.*“ és „*mag. morum*“ *appositio*i *Mnestheus*-nak és *Serestus*-nak? De biz' ebben:***) „*opu' est mi, Phormionem ad hanc rem adiutorem dari*“ — sem *appositio*ja *adiutorem Phormio*-nak.

ib. „*eorum comitatus* etc. A megelőző mondat szerkezete után inkább (*societas*-ra vonatkozólag) *is comitatus* volna szabályszerű.“ — N. szerényebben mondja, hogy „*is*“-t várt volna az ember; de mind a ketten *impertinenter*; mert *eorum* a *quos*-ra vonatkozik s a *societas*-sal semmi köze. A *comitatus* pedig a „*virtus coniuncta et consociata*. Vak a kí nem látja. Az pedig, a

*) Virg. Aen. 9. 173.

**) Ter. Phorm. 3. 3. 28.

ki mint N. azt állítja, hogy ebben: *virtus est optimus comitatus*, a l a n y („subject“) a *comitatus*, ha nem vak, bémunyja a szemét.

XXII. 84. „*esse non possit t. i. beata.*“ — „*ea neglecta t. i. virtute.*“ — „*gravis aliquis casus*, valamely súlyos eset,“ — „*experiri cogit*, tapasztalásra kényszeríti őket.“ — Megannyi szájbarágás. Ebben mind a két német comm. ártatlan.

XX. 85. „*in medio cursu*, a közös pálya közepén.“ — H. félreértette a Nauck jegyzetét, (melyben csak a *cursus* metaphora van világosítva: „t. i. a közös úton“) s úgy írta, mintha az „*in medio cursu*“ volna lefordítva! „*In m. c.* = haladás közepett,“ és *medio* adverbialis jelző. Aztán *cursus* csak úgy tesz „pályát“, mint „hegedülés“ „hangszer“-t.

XXIII. 86. „*quanquam* etc. bár némelyek az erényt magát is megvetik,“ (nb. szájbarágás), „mi Laelius nézete szerint annál helytelenebb, mivel a barátság éppen az erényen alapszik s nélküle nem is képzelhető.“ — Itt olyat gondoltat Laeliussal a comm. a min ennek itt nem járt az esze s nem is egészen igaz, mert L. a társalom természetes hajlamát („*quod et in bestiis apparet*“ etc.) teszi a barátság alapjának. Aztán a *quanquam*-ot csupáncsak az „*a multis virtus ipsa contemnitur*“-ra vonatkoztatja, holott a szerkezet ez: „*Quanquam*“ a) „*multi virtutem ipsam contemnunt*..... b) „*multi divitias despiciunt*..... c) „*multi honores contemnunt*.... d) „*permulti cetera*..... *pro nihilo putant.*“ És mind ez ellentétben van azzal a mit elől is („*una est amicitia*..... *de cuius utilitate omnes consentiunt*“), hátul is („*de amicitia omnes*.... *idem sentiunt*“) megmond. Az ismétlés legkevesebbet sem zavar s a szóbeszéd fesztelenségével igen jól egyezik. Mindezeket megtanulhatta volna H. Lahmeyer-től, a ki a szerkezetet interpunctiójával is kitüntette. T. i. *quanquam*-mal új periodust kezd, s a „*pro nihilo putant*“-tel végzi bé. Véleményem szerint igen helyesen. De H. Nauck után indult, N. pedig a bevett interpunctio után.

ib. „*a multis contemnitur*. Itt főleg az epicureusok értendők, kik a gyönyört tekintették‘ (olv. tartották, v. állították) „legfőbb jónak, az erényt pedig a gyönyör szolgájának.“ H. — Eltálalta a szarva közt a tögyét! Az epicureusok az erényt más-képp értelmezték, de megvetni nem vetették. Meglehet, hogy őket gondolta Laelius, de ráfogni nem szabad.

XXIII. 87. „*nescio quem* arra utal, hogy „Cic. ezen férfit nem ismeri közelebbről.....“ — Itt nem Cicero, hanem Laelius beszél s a *nescio quem* nem tudatlanságot, hanem megvetést jelöl: „Valami Timon nevű ember“ vagy „bizonyos Timon.“ Kár vala elrontani a N. jegyzetét.

ib. „*omnino* tartozik *eriperet*-hez.“ (Olv. *omn.* *eriperet*-hez tartozik). — Azonban jól mondva sem igaz, mert „*omnino*“ az egész „*adspiciendi potestatem*“-hez, mint egy eszméhez tartozik értelmileg.

ib. „*ferreus* — *ferre* — *aufferet*; alliteratio, hangegyen és szó-játék.“ Nem hiszem; mert ily komoly tárgyban izetlen volna és mivel annyira appropriáltak a kifejezések, hogy külön hangzatu más szókkal bajosan lehetne felcserélni őket. A Tibullusból vett példa nem bizonyít, mert ott világos az intentio: „*ferus et vere ferreus* fuit.

XXIII. 88. „*illam e. h. illarum rerum*.“ N. H. — Nem való! Mert maga a „bámulás“, — mely rendesen kellemes érzést okoz, — ezúttal „*insuavis*“. Az *illam* sem vonatkozik a *natura mundi* és *pulcritudo siderum*-ra, hanem = *talem* i. e. *solitariam*.

XXIV. 88. „*obsurdescimus*, süketek maradunk.“ H. — Ha nyelvtant tanítunk, ne hazudtoljuk meg a commentarban, a mit a grammaticában tanítottunk. Ott pedig azt mondtuk neki, hogy a *sco* képzős verbumok „*inchoativum*“-ok. *Obsurdescimus*=bé dugjuk a fülünket.

ib. „*ea, quae ab ea monemur* = intéseit.“ H. — Azt gondolom Cic. is ki tudta volna kevesebb szóval fejezni, ha úgy akart volna. A német comm.-ok sejtik ezt, és hallgatnak.

ib. „*causae* alkalom.“ H. — *Causa*=ok.

ib. „*quas t. i. suspiciones offensionesque.*“ H. — Szájbarágás. N. helyesebben: „*quas* nem vonatkozik a *causae*-ra.“ Még ez is igen sok, csupa kérdés elégett volna.

ib. „*sublevanda est*, lehetőleg eltávolítani kell.“ H. — Azután megvallja, hogy biz' a nem azt teszi s eléadja, hogy némely kiadók *subeunda*-t olvastatnak. Critica disquisitiók nem iskolai kiadványba valók s N. helyesen tett egyfelől, hogy *sublevanda*-t értelmezte a hogy lehetett; Lahmeyer pedig másfelől, hogy hallgatva a *subeunda* olvasatot vette fel. Kétségtelenné egyiket sem tette sem egyik sem másik fél.

XXIV. 89. „*in fraudem impellitur* [ki] az engedés következtében (*obsequio*) a bűnre ösztönöztetik.“ H. — *Obsequium* = reáhangyás, biztatás, kedvezés, kényeztetés. *Qui.....in fraudem obsequio impellitur* = a kit a kedvezés elámit. N. talpraesett jegyzetét merőben elrontotta a magy. comm.

ib. „*ratio et diligentia* (= *ratio diligens*) szorgalmas megfontolás.“ H. — Mi lehet az a szorgalmas megfontolás, Isten tudja. *Ratione et diligentia* = okkal móddal. De sem nem „okos móddal“, sem nem „módos okkal.“ Meglehet hogy a hendyadis iránt az én ellenszenvem igen nagy; de biz' a N. és H. előszeretetők sem kicsiny. Lahm. nem tartja annak az idézett szólamot, minthogy *habenda*-nak a kettőhöz való különböző viszonyról értekezik.

ib. *Terentiano*. Cic. csak azt akarja mondani 'a Terentiustól használt' kifejezés vagy szó. Ezt félre érti Quintilian, midőn inst. orat. VIII, 3, 35 azt mondja: *Cicero putat a Terentio primum dictum esse obsequium.*“ L. és H. — Meglehet! De honnan tudja azt L. jobban mint Quintilianus? És aztán mi baja vele a tanulóknak?

ib. „*cum tyranno*. Ott Laelius nézete szerint helyén van az *assentatio*.“ Lael. egy betűvel sem helyesli; Hanem azt mondja a hogy van a dolog: „*vivitur.*“ H. a N. „*mag herrschen*“-ét (ott lássák mit csinálnak) csigázta fel a „helyén van“-ra.

A XXV. 90.-re öt jegyzet van írva, s a hatodik a XXV. 91-re (*non aspere*): mindnyája szájbarágás. Igaz hogy egyen kívül mind

a Nauckéi, de az nem teszi jobbra a dolgot. Vette volna H. inkább figyelembe a Lahmeyer tanulságos jegyzeteit a 90-re. XXV. 91. *quamvis multis*: lehető legtöbbször...“ (olv. minél több). ib. „*ad voluntatem*“ alkalmával ismét var. lectio discussiójába elegyedik H. Ezúttal csak azt mondom hozzá, hogy „*voluptatem*“ egyetlen egy neves editioiban sincs.

XXV. 93. „*negat quis* nem föltételezőleg“ (olv. feltetvőleg v. feltételesén) „e. h. *si quis negat*, hanem igenlőleg: ‘Valaki azt mondja: Nem! Én is azt mondom: Nem!’“ — Ezt a Nauckféle hallucinációt hogy megérthessük, fel kell mennünk az eredetére. Zumpt a latin nyelvtanában (780. §.) azt állítja, hogy előzményül szolgáló mondatokból „*si*“ gyakran kimarad a latinban, mint szinte a németben is*). Ezt tagadja N. s azt írja, hogy „előzményben a „*si*“ soha se hagyatik ki.“ (Szóval szóra). Az állítás legalább is merész, mert más szókkal azt teszi, hogy a mely mondatban nincs *si*, az nem előzmény. S úgy látszik ezt érti N. is, mert azt rendeli, hogy ebben: „*Negat quis, nego*“ az első mondatot „positive“ — (szerencsétlen szó, mert a „hypotheticum“ ellentéte nem „positivum“, hanem „categoricum“) — kell enunciálni. Ámde ha *negat quis* nem előzmény, úgy „*nego*“ sem következmény, és így a két mondat közt nincs is semmi következési kapcsolat. Laelius tehát félreértette a Terentianus locust, midőn az „assentiálásra“ hozta fel például! Csak, hogy azt bizony mi együgyűek is úgy értjük, mint Laelius és úgy értette Terentiusnak minden olvasója egész Nauckig s azt hiszem utána is úgy fogja érteni mindenki, Heinrichet kivéve, a ki bogár után indult. Tehát: „Ha valaki tagad (valamit), én is tagadom; ha állít, én is állítom.“

ib. „*postremo*: szóval.“ — H. megint németből fordított („*kurz*“ N.) nem latinból. Ha a szövegbe tekint, eszébe jut, hogy *postremo* = elvégre.

ib. „*imperavi mihi*: ‘törvénynyé tettem magamnak’ stb. Azaz: nekem semmi elvem vagy meggyőződéssem nincs.“ — Sületlen magyarázat; hiszen már az is „elv“ ,ha valaki valamit törvény-

*) Hasonló módon fejtegeti Madvig is: §. 442. a. 2. j.

nyé tesz magának,“ és „meggyőződés“ az, hogy: „úgy boldogul az ember, ha senkinek, kivált hatalmasabbnak, nem mond ellent.“ Aztán, lehet valakinek elve, haszinte nem beszéli is ki, vagy ellenkezőt nyilvánít. N. jegyzete: „Terentius elvből tagadta meg minden elvet“, ha nem igaz is, legalább elmés. ib. „*adhibere*, igen általános kifejezés.“ H. — Ez úttal mentenem kell, hogy nem hibáztatja Cicero latinságát a magy. comm., hanem csak nem azt mondja, a mit akar, t. i. hogy „*adhibere*“ széles értelmű és sokképp fordítható szó.

XXV. 94. A „*Multi autem Gnathoni similes*“-re egy rakás szót és nehézkes magyarázatot megtakaríthatott volna N. és H. azzal, hogy: *autem* után *sunt*-at kell érteni. Kihagyta indokolja a mindjárt következő: „*sint*.“

XXV. 95. „*iudicare solet*: meg ‘tudja’ itélni.“ H. — *Solet*, mi joggal = tudja? N. jegyzete van elrontva benne.

XXV. 96. „*influebat aures*: töltötte el a fülét.“ H. — Az „*influebat*“ a fülnek tetszőt, jól esőt jelöl; a magy. comm. használta szólam ezt nemcsak nem, hanem éppen az ellenkezőjét teszi.

ib. „*videbatur*, az indicativus onnan magyarázandó, hogy *meministis* nem“ (a) „vonzó ige, hanem csak indulatszóképpen áll.“ — A N. jegyzetbeli „interiectio“-t (=interiecta, parenthesis) „indulatszó“-nak fordítani, nem a magyar nyelv nem tudása, hanem — tudatlanság, vagy megbocsáthatatlan gondolatlanság.

A XXVI. 97-re és 98-ra megint egy rakás „szájbarágó“ jegyzetet, szám szerint tizenhatot, olvasunk.

XXVI. 98. „*Nec parasitorum* sat. Az összefüggés: Ez olyan igaz, hogy a vigjátékokban is csak akkor tudnak nevetni az alávaló hizelgésen, midőn ez nevetséges emberek irányában alkalmaztatik.“ N. H. — A paraphrasis ellen azon kívül hogy felesleges, az a kifogásom, hogy a tanuló nem értesül belőle arról, a mi e helyt gyakorlott olvasót is meglepeshetne pillanatnyira, t. i. hogy *essent* nem praedicatumat jelölő „*copula*“, hanem önálló értelmű és azt teszi: „léteznének“

ib. „*magnas* (igen!)“ — Nauck: „Ja!“ mit H. további gondolkodás nélkül lefordított, holott semmivé teszi vele az egész hely

értelmét. Thraso nem azt kérdi: „köszönte-é?“ (*egitne gratias?*) mire aztán illetet volna az „igen!“ hanem hogy „erősen megköszönte-é? S erre, mint a latinban, az ismétlő „erősen“ lett volna az egyszerű felelet, melyet Gnatho nagyit s azt mondja: „rettenetesen!“ A legszebb a dologban az, hogy maga H. mondja el ezt egy pár sorral elébb más szókkal, s még is alább bakot lö. Mintha nem egy ember irta volna a két jegyzetet.

XXVI. 99. „*Nec enim facillime agnoscitur* (litotes).“ N. H. — Nem birom felfogni, miben álljon itt a „litotes“. — „*Figurae genus, qua res magna modestiae causa extenuatur verbis*“ (Steph. Thes. gr. I. art. *Λιτος*.) Hol van itt „res magna“? „hol modestia“? Én egyiket se látom, de látok alkalmat századikszor elmondani tanítóinknak, kivált a kik írni is akarnak, a három intést: a) ne higgy a németnek; b) ne légy szerfelett tudós; és c) taníts igazságot!

XXVII. 101. „*optandum est*, kívánatos ‘volna’.“ — Miért éppen csak „volna“? F. azért, hogy a német is „wäre“-t irt. „*Haec habui quae dicerem*“, így végzem én is Laelius-sal. Tárgyamat nem meritettem ki, mert csak azokhoz szóltam, a kik H. jegyzetei futólagos átolvasásakor tűntek egyszerre szemembe. De czélomra ez is elég.

Hanem most engedelmet kérek még egy pár szóra azokhoz, kik a „Laelius-t ezelőtt három évvel megbírálták, a magyar nyelv ügyében. Azok az urak ugyanis elszörnyűködve emlegetik a H. rossz magyarságát. Én sem dicsérem biz’ azt, és alkalom szerint kiigazitottam egyetmást a feljebbiekben. De — *suum cuique*!

Megválva az „engem kötöttem“től s a határozott forma olykori elhanyagolástól, H. magyarságát se jobbnak, se rosszabbnak nem lehet mondani, mint a milyen a budapesti ez idő szerint divatozó, irodalmi magyarság. A bíráló urak egy rakás ily hibát mutattak ki igen helyesen a Catora és Laeliusra irt jegyzetekben. De én megtehetném azt a tréfát, hogy elévegyek egy újságlapot s egy számjából írjak minden kitüntetett hi-

bával szembe egy megfelelőt — ha időm volna rá. A helyett közlöm azokat a melyeket a szóban forgó bírálatokban jegyeztem meg olvasás közben. A laistrom ez:

Rendesen együtt bocsátván ki *azokat*.

S 30-nál jelesebb fordítása van egynek.

Oly korban írta *midőn* már érezte *annak terheit*.

A polgári zavaroktól *félrevonult magányban*.

Mindenek fölött első olvasmányul ajánlható az ifjakkak.

Szempont. (Germ „Augenpunkt.“)

Fejezetenként előadja a művek tartalmát (olv. a művek tartalmát adja elő fejezetenként.)

Ha helyesek volnának is *azok*.

Bévezetés s magyarázatnál.

Bírálat alá vétetvén e művek mindenek előtt megütközéssel kell tapasztalnunk.

Nem magyarázta, hanem magyartalanítá.

(Coniunctio coniungit similia verba!)

Nyilvános, *sőt* elbizakodott *önhiittséggel* telt *fellépésére*.

Itt sem következetes még *a hibában* sem.

Nem látott egy hamar (olv. nem egyhamar látott.)

És pedig. (Lat. „et quidem.“)

Oly *föladat*, mely *mellett* érdekeltséget soha senki sem fog kelteni.

Miként van az anyanyelv tanárainak oly olvasmányok *kezelésénél*.

Nem érdemli *azt*.

A kikérdezésnél, vizsgálatnál.

Miszerint.

Szemeit a szövegről a jegyzetekre *terelni*.

Mellékjelentménynyel *bíró*.....

Ugyanazon jelentményben....., melyben azokat venni kell.

Vajjon.....mely jelentményben *kellene* vennie.

Ha a szerző azon czéljára alkalmazzuk, miszerint a tanulók előkészülődését könnyítse.

Egyes nehezebb helyek-*nek* értelmét.

Miszerint miszerint miszerint

Annak átolvasására.

Elég a magyarból, lássunk egy kis latint s egy kis reale-t is. Egyik bíráló nem akarja érteni ezt: „*Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola* stb.“ Azt írja hogy „Nauch“ (mindig így, Nauck helyett) sem érti, meg H. se, és nem értheti és hogy talán sajtóhiba. Minthogy azonban a var. lectiot: „*credo item ex te Scaevola*“, melyben a *hoc* helyett *te*, és az *item* elebb van téve, érti; azt gondolom amazt is éppen úgy érthetné mint ezt, hogy ha az utóbbiból a fejébe nem vette volna, hogy Scaevolához szól Fannius. Igen de a gáncsolt versio szerint Laeliushoz szól s úgy is kell lenni, mert az illető II. fej. így kezdődik: „*Sunt ista Laeli!*“ Ennélfogva a hely világos értelme: „Kérdik tőlem s azt hiszem ettől a Scaevolától is nem különben (v. szintúgy), hogy miképp sat.“ A mi a kiadványokat illeti, ezekben hol az első, hol a második olvasatot lelni, kéziratban pedig a másodikat, Baiter és Halm szerint, egyben sem, s gyanitom, hogy valamelyik criticus emendatiója.

Szintazon bir. következőleg nyilatkozik: „A *detestabile scelus*ra a hazaárulást hozza föl szerző“ (H.). Mai fogalmak szerint, már ez nem olyan detestabilis.“ Nem lehet tudni, tréfa (ironia)-é ez, vagy valóság. Ha valóság, csak csodálkoznom lehet, hogy magyar folyóirat lapjain kell ilyest olvasnom!

Igy állván egymással szemben a felek, Heine ismeretes vers-szaka ötlük az ember eszébe:

Welcher Recht hat, weiss ich nicht;

Doch es will mich schier bedünken:

Dass der Rabbi und der Mönch,

Dass sie alle Beide stinken.

TOLDALÉK.

Néhány szükséges szó a latin szófűzésről.

Igen gyakori eset egy idegen nyelvet tanulónak a pályáján. hogy bizonyos mondatnak minden szavát tudja értelmezni s a mondat jelentésével még se tud boldogulni.

Jó orvos, nyavalyás emberen segíteni akarván, a betegség okai szokta puhatolni. Az imént feltett esetben ez éppen lényeges kérdés, melyre felelnünk kell, mielőtt módokat kereshetnénk és javasolhatnánk a baj elhárítására.

Ámde, de ha nem akarok a bőségbe fulladni

„Pelagoque volans dare vela patenti“,

fürkészetemmel csak az előttünk levő két nyelvre, a latinra és magyarra, kell szoritkoznom.

A mondat értelme fel nem foghatásának négy főokát, illetőleg akadályát látom. Első az, hogy a szavak nagy, mondhatni legnagyobb, részének többféle jelentései vannak. Ha csak egy ily szó van is az illető mondatban, már baj, mely geometriai arányban növekedik az oly szavak szaporodtával a kérdéses mondatban.

Második akadály a végzetek egyformasága, mi nem csak a casusokat és idő formákat, hanem a kettőt egymással is összevetteti, mihez olykor még adverbium formák is járulnak vétség elemei gyanánt.

Harmadik baj a szólamok különbsége, mi alatt nem csak az idiotismusokat értem; hanem azt az igen gyakori esetet, hogy a latin, csupasz és praepositios casusokat nem fedik megfelelő magyar viszonyragos és utoljárós határozók. Pl. „*in arbore*“ nem mindig = „fában“, — „*ad fontem*“, nem mindig = „a forráshoz“ sat.

Negyedik köve a botrányozásnak a szórendbeli különbség. Ez nem csak magában nagyon fontos, hanem feladatunkra nézve az különösen. Az első háromra nézve ugyan is nincs semmi tűzetes segédeszköz, hanem egyedül a józan eszére van utasítva a tanuló. Az utolsó bajból való kigázolásra pedig biztos vezérfonalat lehet nyújtani neki, melylyel nem csak e pontban boldogul, hanem a három elsőre nézve is eligazodik számos esetben. E lesz hát a következő utasítás tárgya.

Mielőtt azonban a szórend vizsgálatához fogunk, a mondat szerkezetével kell megismerkednünk. És itt is előbb egy követ kell az útból félretolnunk, melyet ma a nyelvtanárok határkő gyanánt állítanak fel; de a melyet én csak botlás kövének hiszek és vallok.

Ez, a mondat dualismusa, mely szerint azt két hasonlóértékű részre: alanyra és mondományra (subjectum — praedicatum) osztják.

Nem kell azt gondolni, hogy én a nyelvészetnek egy idő s ki tudja még mi által szentesített dogmáját bolygatom. Dogma biz' a, de a melyet sem idő, sem ész, sem haszonvétel nem szentesített. Nem elég régi arra, hogy meg kelljen tartani ereklyének; de elég ócska arra, hogy mint elviseltet kidobjuk. Eredetét a francia nyelvtanárok okoskodásából vette, kik azt a heh-hurgya átalánosítást csinálák, hogy „minden mondat egy logikai propositio”; és mivel emez, subjectumból, praedicatumból és copulából áll, tehát és szintűgy amaz is. Erre őket nyelvők megjegeczesedett szerkezete vitte a múlt Százban; minthogy a francia mondatban a *sujet* csakugyan oly fontos szerepet játszik, hogy elemzésekor, ha azt kikapjuk, elmondhatjuk:

Dimidium facti, qui bene caepit habet.

Tegyük még hozzá, hogy ők a *sujet*-nek mind értelmezésében, mind alkalmazásában egészen következetesek és a beszédbeli mondat és logikai propositio v. ítélet merész azonosítását egy kis fogással, ha igazolni nem, de plausibilissé tenni igenis bírják. A francia nyelvtanár t. i. így okoskodik: „Ez a mon-

dat: én játszom, csak rövidített kifejezés e helyett: én játzó vagyok, melyben alany (=nevező) az: én, mondomány a: játzó, és copula a: vagyok. Így ezek is: én állók, én veretem, ezek helyett: én álló vagyok, én vert vagyok." És ezzel, szerintök, a mondat lényeges részei kimerítvék: a többiek „egészítvény“ név alatt csak járadékok.

Így és ennyiben most más kifogás nincs ellene, csak az, hogy a magyar és latin mondat elemzésében merőben haszontalan és eredménytelen. De úgy, a mint a német Gründlichkeit el-sajátította és — véleménye szerint — kiigazította, nem csak haszontalan, hanem ártalmas is az elemzésben. Nyelvtanáraik ugyan is a subjectumnak egyedül jogosult logikai értelmezését eldobva, szélesebb jelentést adtak neki, mely szerint a nyelvtani alany az volna; a miről mondunk valamit, és a mondomány az, a mit róla mondunk.

„No, hisz' ez igen természetes és könnyen felfogható értelmezés,“ mondják.—A biz' a; csakhogy olyan mint a katona-köpeny, a melyet úgy szabnak, hogy a kis termetű legénynek se legyen igen nagy, s a nagynak se igen kicsiny. Kisértse meg valaki és keresse ki egy bővebb magyar vagy latin mondatból az alanyat, meg a mondományt! Csak ne feledje, hogy az „alany“ nem mindig a nevező, és hogy „mondomány“-nak egyik grammaticus csak az igét, már csak az *est*-tel jelölt *attributumot* állítja, egy harmadik pedig mind a kettőt annak nevezi. És ha, mint vak tyúk a szemet, szerencsésen meglelte, kérdezze meg magától, s feleljen őszintén, haladt-e valamit vele a mondat értelme felfogásában?

Én magam ezeken a próbákon lelkiismeretesen keresztül mentem s keresztül vittem különböző koru és eszű tanítványaimat is, és csak, miután sükertelenségökről meg kellett győződnem, kezdettem czélszerűebb módszerről s a mondat szerkezetének helyesebb felfogásáról gondolkodni. Tanulmányom eredménye egy oly módszer, mely a mondat szerkezete szilárd elvén nyugszik s a melynek alkalmazása biztos eredményeket szül.

A mondat bizonyos cselekvénynek vagy állapotnak egyszerübb vagy körülményesebb kifejezése szavakban, oly czéllal és móddal, hogy hallója vagy olvasója abból a cselekvény vagy állapot mivoltát megértse.

Ha hát van a szavaknak egy oly neme, mely nem csak hogy minden mondatban benne van, hanem maga egyedül is tehet és tesz egy egész mondatot; és ha a szavak többi nemei közül ezt egyikről sem állithatni; önként következik, hogy a szavak ama jellemzett nemének a mondatban a többinél nagyobb fontosságot kell tulajdonitnunk. Ezt a szónemet „ige”-nek nevezik. Ennél fogva kimondhatjuk azt az elvet, hogy: A mondatnak legfőbb és lényegesebb alkotó része az **ige**.

Az ige mondja ki, érteti meg, viszhangoztatja a hallóban a cselekvényt vagy állapotot; minden más neme a szónak csak a körülményeket rajzolja.

Tanulmányhoz szokott, józanul megfontoló férfiaknak irok; annál fogva nem tartom szükségesnek példákkal bizonyítani, avagy csak világosítani is a feljebb kimondott tényállást. A mindennapi beszédből és olvasásból egyaránt meggyőződhetik kik; állításaim szilárd valóságáról. Egyébaránt az ige fontosságát a dualisták sem vonják kétségbe s azok, a kik praedicatumnak egyenesen csak azt nevezik, világos tanuságot szolgáltatnak reá. Menjünk hát tovább.

Közetlen az ige körül csoportosulnak a névmellék (adjectivum) bizonyos névmások, az igehatározó, és az igének úgynevezett határozatlan formái (infinitivus, participium). Ezek kisebb nagyobb határozottsággal a cselekvény vagy állapot körülményeit jelelik. Én ezeket, mindnyájokat befoglaló nevezettel: **határozók**-nak hívom. Velök keletkezik a második elv.

Az **egyszerű mondat** az igéből és közetlen határozóiból áll.

Ezt az elvet minden következetes nyelvtanár vallja, azzal az igen is nevezetes különbséggel, hogy azt a mondatnak széles értelemben mondománynak nevezett második részére alkalmazza,

első résznek az alanyat vévén. Itt sarkalatos forduló pont lévén, nem árt egy példával érzékitni: „Elrejti a rest a kezét a ruhájában“ (Péld. 26, 15.) Ennek a bévett elemzése:

Alany

Mondomány

A rest

elrejti {kezét (1. vonzat.)
{a ruhájában (2. vonz.).

Szerintem:

Ige

Határozók

Elrejti

{ 1. a rest
2. kezét
3. a ruhájában.

A két módszer közti különbséget fejezi ki a 3 elv: A határozók közt nincsen rangkülönbség.

Jelesen a magyar, latin, görög nyelvekben nincs semmi ok arra, hogy a nevezőt a többiek közül külön kiválasztva, alany név alatt nagyobb fontosságot tulajdonítsunk neki, mint a többieknek. A francziának szüksége van reá, mivel a nevek alakjait semmi rag sem különböztetvén meg, ő a cselekvő vagy szenvedő személyt vagy dolgot csak az által jelelheti ki, hogy az ige elöl helyezi; s jelenléte, olykor minden értelem nélkül is, okvetetlen kellék a mondatban. Kisebb nagyobb mértékben ez áll a román és german nyelvekről általában. De a magyar nevezőt a ragtalanság, a latint és görögöt saját ragja és végre az igével való concordantiája megkülönböztetik és annál fogva akárhol állhat a mondatban, a tévedésnek vagy félreértésnek minden veszélye nélkül. Azonban, megmondom előre, majd a mondatok elemzése s innen folyó magyarázata alkalmával igen is fogunk bizonyos rendet tartani a határozók kikeresésében, mi azonban az imént adott elv érvényét legkevésbé sem csökkenti.

Egy cseppet sem csodálkozhatni azon, hogy a nevezőt oly magas polczra emelték a nyelvtanárok; mert az, mint a cselekvő vagy szenvedő személy vagy dolog nevének egyik alakja, valóban nagy szerepet játszik a mondatban, vagy is a cselekvény, akár állapot körülményes előadásában. De csak egy körülmény biz' a, mint a többi határozókéi; s a cselekvő vagy szenvedő személy nem is

mindig nevező alakban jelen meg a mondatban, mint az: „*Alcestem fama sub astra ferat*“ és „*Alcestis a fama sub astra feratur*“ mondatok összehasonlításából legott szembeszökőleg kiviláglik. Nem akarom én a nominativust legkevésbé is devalválni, csak alany név alatti átalánosítását állítom eszmezavarónak; annál inkább, hogy az igazi alanynak meg van igenis a maga saját szerepe a mondatban. A határozók ugyanis gyakran vannak subjectum és praedicatum viszonyban egymással. Hogyne? Midőn a logikai ítélet maga is mondat. De ezen kívül is leljük különböző alakokban ezt a viszonyt és nem csak az *esse* határozói közt. Ime a Georgiconba nyitva: „*te....orbis auctorem frugum.....accipiat*“ (*te* subj., *auct.* praed.) — „*Deus immensi venias maris.....*“ (*tu* s., *deus* pr.) — „*Semina vidi....multos medicare serentes*“ (*multos* s., *serentes* pr.) — „*Mundus....ad Scythiam.....arduus consurgit*“ (*mundus* s., *arduus* pr.) sat. Ezekhez s számtalan másokhoz csak a subjectum és praedicatum közti viszony nyújt kulesot s kár volna ezt a subjectum fogalma elmosásával, haszontalanná tenni.

Az egyszerű mondat bővítetté válik, midőn a „határozók“ mellé jelzők járulnak. Itt már vert úton vagyunk és sem egy sem más okból nincs miért eltérő ösvényeket keresnünk. Ennél fogva, miután megemlítjük, hogy a jelzőknek megint jelzői, emezeknek ismét jelzői s így tovább — lehetnek*), átmehetünk a gyakorlati alkalmazásra.

A feladat hát az, miképp vegyük értelmét egy előnkbe adott latin mondatnak, melynek külön szavait értelmezni birjuk?

A felelet igen rövid: „kikeressük legelőbb az ígét; aztán a határozóit mind; aztán egyenkint a határozók illető jelzőit; továbbá ezekéit (másod, harmad stb. jelzőket) s így kimerítve a mondatot, végre a kikutatott elemeket elrendezzük.“ — Az ige kerestekor az az eset fordul elé olykor, hogy sehol se leljük a mondatban. Ekkor hát oda kell pótolnunk. A pótlendő ige vagy (leg-

*) V. ö. „Minden élő lény a földön az egyetlen egy nap sugarai melege hatásának köszönheti életét.“

gyakrabban) a *verbum substantivum*, vagy pedig egy előbbi vagy utóbbi más mondatban rejlik.

„Hisz' ezt mi mind tudjuk és gyakoroljuk“, mondják, — mi szükség van *acta agere*?”

Csinálják biz' azt, uraim, önök is én is, csakhogy „*duo quum faciunt idem, non est idem*“. Önök mindjárt kezdetben oly nyügöt kötnek az alanynyal a lábukra, mely még akkor is, midőn elkésett méltánylással az ígéhez térnek, zavarja a tájékozódásban és gátolja a haladásban.

Aztán van még kisebb nagyobb fontosságu dolog, a mire figyelni kell:

- 1) Minden lelt határozóval külön párosítva ki kell mondani az ígét, s aztán a megtaláltakat együtt véve is. Pl. „*Pelidae tunc ego forti congressum Aeneam nec dis nec viribus aequis nube cava rapui.*“ (Virg. Aen. 5. 808.) „*Rapui, — rapui ego, — rap. Aeneam, — rap. ego Aen. — rap. nube, rap. ego Aen. nube*“ sat. természetesen magyarra fordítva mindannyiszor. Ennek az a haszna is van, hogy a szó többféle jelentései közül a kellőt kiválasztani segít, mint hogy némely jelentésekkel esetlenül ütnének ki a combinatiók.
- 2) A határozók nem csak egy-egy, hanem több szóból is állhatnak, a mennyiben a latinban a praepositiot a regimenjével, a magyarban a nevet a névelőjével, a nevet az utóljárójával, vagy mind a hármat (pl. „a háboru előtt“) csak egy határozónak vesszük.
- 3) A megfelelő vagy is nagyjában azon jelentésű határozók többnyire nem fedik egymást. P. o. a latin ablativust, nem mindig fejezhetni ki magyarul val, vel ragos szóval, a dativust dativussal, az *ad* praepositiot h o z, hez-zel. Ilyenkor hát másokkal kell felcserélnünk.
- 4) Mind a mellett, hogy a feljebbi 3. elv szerint „nincs rangkülönbség a határozók közt“, még is czélszerűebb lesz eljárásunk, ha kiválogatásukban bizonyos rendet tartunk. Tapasztalásom szerint alkalmas rend ez: a) a *nominativus*; azért hogy a *verbum*-mal való concordantiájáról könnyü reáakadni; b) az *infi-*

nitivus; mert ennek is lehetvén oly jelzői, a mily határozói a *verbum finitum*nak, ezt szemmel tartjuk s kikerülhetjük azt a hibát, hogy egyikét a másikénak tulajdonítsuk; c) hasonló okból s meg azért is, hogy a *participium* határozó is jelző is lehet a mondatban, ezt jegyezzük meg, mint határozót, ha van; d) az *accusativus*, mit nem csak akkor keresünk, ha *transitivum* a *verbum*; — ezt azonban nem mindig lehet a magyar jelentéséből megítélni, mert lehet a latinban transitivum, a mi a magyarban *neutrum* és megfordítva; d) a *dativus*; e) az *ablativus*; — itt különös ügyelettel kell lenni az önálló *ablativus*-ra, s a *participium*mal járó úgy nevezett *ablativi absoluti*-ra, melyet, ha tetszik, két szóból álló egy határozónak is lehet venni; f) a *praepositio*s határozó; g) az *adverbium*.

Mindezekről lényeges tudnivaló az, hogy mindenikféle határozó (a b) és c) kivételével) lehet több is, de különböző értelemben a mondatban. Így a *nominativus* mint *subjectum* és mint *praedicatum*; az *accusativus* hasonló viszonyban (*rex se clementem praebet*), vagy másképp különbözve (*doceo te literas*), sat.

Az 1)—4) szám alatti utasítás nyomán bármely bonyolt mondatban foglalt egyszerű mondatot, mint egy esontvázát a mondatnak, kiválasztván átmegyünk a jelzők kikeresésére, kiindulópontunk mindannyiszor az illető határozó levén.

E megint járt út, melyen mutatókul szolgálnak a latin syntaxis ismeretes szabályai. Ezzel hát nem töltök helyet, csak két pontot kell megemlítnem, melyeket a tankönyvek nem emelnek ki kellőleg, és még kevésbé hivatkoznak rájuk a magyarázók.

Első az a *constructio*, mely, ámbár egyike a leggyakoribbaknak, még sem kapott nevet a nyelvtanároktól, s a melyet én azért „*adverbialis jelző*-nek nevezek. Egy példa, mint száz; annál is inkább, hogy e könyvecske lapjain is adtam egy-néhányat:

„Qui me lactentem, puerum, juvenemque virumque
Artibus ornasti, quas didicisse juvat.“ (Auson.)

Második a *passivum participium*oknak mint jelzőknek főnévvé változtatása a fordításban, mint: *ante capitolium incensum*==a

capitolium felgyújtása előtt. Egy, egyébaránt igen jeles nyelv-tanár azt írja, hogy ez „néha történik“; holott alig van idiomatikus szólam, melylyel gyakrabban találkozánk, mint ezzel. Most már fogjunk a szórend vizsgálatához.

Magyar ember előtt kétségkívül legértelmesebb lesz az idegen mondat, ha szavai úgy rendezvék, a mint ő a maga nyelvén szokta hallani és mondani. Ezt az európai új nyelvekkel persze nem lehet tenni—nem kell magyaráznom, miért,—de lehet ám a latinnal a legnagyobb könnyűséggel. E végre azonban szükséges tudni, hogy micsoda törvény szerint van hát a magyar mondat rendezve s ezt számos nyelv- és mondattanaink dacára is igen kevesen tudják. Elméletileg t. i., mert a gyakorlatban a magyar s magyarok közt növekedett romlatlan száj a legszebb pontossággal és következetességgel alkalmazza. És én ezt a gyakorlatot kísértem meg elméletileg eléadni.

A magyar mondat — most csak az egyszerűt tartsuk szemünk előtt — rendesen két részből áll: u. m. a *bévezetőből* és a *mondandóból**).

A *bévezetőben* csak *határozók* lehetnek, *hangsúly nélkül mondva*; a *mondandó* ritkábban *igével*, jóval gyakrabban az *igét* közvetlenül megelőző *határozóval***)) és minden esetre *hangsúlylyal* kezdődik. Az *igét* megint követhetik *határozók*, *hangsúly nélkül* vagy *azzal*, de *gyengébbel*, mint az, a melylyel a *mondandót* kezdtük.

A *szóló* *beszédje* *célja* a *mondandóban* rejlik, t. i. oly *cselekvénynek*, vagy a *cselekvény* oly *körülményének* a *közlése*, melyről *felteszi* a *szóló*, hogy a *halló* előtt nincs tudva. Ha a *cselekvény* maga az, a *súly* az *igére* esik; ha a *körülmény*,

*) Sokképpen próbáltam már elnevezni a magyar mondatnak e nevezetes két részét, s egyikkel sem vagyok megelégedve. A most használtakat is úgy tekintem, mint Linné, mikor béhozta a *trivialis* neveket. A két rész fogalma éppen úgy nem függ az elnevezésétől, mint a *species* *diagnosisa* a *trivialis* nevéből.

**) Meg kell itt jegyezni, hogy én az úgynevezett *igekötőket*: *meg*, *el*, *le*, *fel*, *ki*, *bé* sat. éppen oly igazi, s a többiektől semmi tekintetben sem különböző *adverbiumoknak* állítom, mint a *milyenek* ezek: *jól*, *rosszul*, *szépen*, *rutul*, *erősen*; *gyengén*, *inkább*, *kevésbé* sat.

az ezt kifejező határozóra, mely közetlenül előzi meg az igét. Az első esetben arra a kérdésre felel a mondat: „mi történik (történt vagy fog történni)? A másodikban annyiféle lehet a kérdés, a hányféle határozó van a magyar nyelvben: *ki, mi; kit, mit; kinek, minek; kivel, mivel; kiért, miért; ...miképp, mikor, hol, hogy*....?

Ebből következik, hogy a bévezetőben a halló előtt tudva levő (vagy olyannak tartott körülményt jelelő határozók foglalnak helyet. Ilyen azonban több is lehet, és gyakran van, egynél. P. o. „A király Gödöllőn a vadászaton **szarvast** lőtt“, melyben három határozó teszi a bévezetőt.

Most már hát az a kérdés, hogy honnan vegyünk az ige után helyzendő határozókat? — Erre megfelel a következő tényállás: Néha annyira siet a szóló a mondandója közlésével, hogy vagy mindjárt azon kezdi a mondatot, s a bévezető határozók mindnyáját az ige utánra hagyja hátra; vagy csak egyet vagy kettőt tartva bévezetőnek, a többivel hasonlóképp tesz. A feljebbi példa tehát így alakulhat:

Szarvast lőtt a király Gödöllőn a vadászaton.

A király **szarvast** lőtt Gödöllőn a vadászaton.

Gödöllőn a vadászaton **szarvast** lőtt a király.

Mindezekre az a kérdés vezetne: „**Mit** lőtt a király Gödöllőn a vadászaton ?

Második eset az, hogy a szóló a cselekvény főköriülményén kívül még egy más körülményt is tesz fel ismeretlennek, s az imezt jelelő határozót az ige hátul helyezvén egy második kisebb súlyu accentussal jegyzi. Az elébbi példára vonatkozva, ilyenkor a következő kérdések keletkezhetnének: „**Mit**, *hol* lőtt a király a vadászaton?“—**Mit**, *ki* lőtt Gödöllőn a vadászaton?“—**Ki**, *mit* lőtt Gödöllőn a vadászaton?“ sat. Az elsőre így alakul a mondat: „A király a vadászaton **szarvast** lőtt **Gödöllőn**,“ s így többiek. Ilyenkor a mondatban két hangsúly van, melyeket én első- és másodrendű accentusnak nevezek *).

*) Czelunkra nézve nélkülözhető, de a teljesség kedviért megjegyzem: 1) hogy egynél több határozó is mehet másodrendű hangsúlylyal az ige után.

A bővített mondatra nézve elég lesz megmondani azt a főelvet, illetőleg törvényt, hogy a jelző mindig magához vonja a jelzettől az accentust. Pl. A király a vadászaton, **há**rom szarvast lőtt Gödöllőn.— A törvény alkalmazására nézve jegyezzük meg jól, hogy, ha a jelző birtokos, nevezővel is, tulajdonítóval is kifejezhetjük; de csak az első esetben kap hangsúlyt a jelző, mely mindig tőszomszédjában és előtte áll a birtoknak; holott a másodikban a birtokot kell hangsúlyozni. Pl. „A **há**zam fedelét javítottam“; és „a házamnak **fedelét** javítottam.“ Az élőbeszéd szeghetetlenül számba veszi ezt a különbséget. A kinek füle van a hallásra, hallja!

Ezen előkészület után kimondhatjuk, hogy a latin szók rende a mondatban bámulatosan egyezik a magyaréval. Annyira, hogy a latin mondatot egyszerűsítve, azaz az igére és határozóira reducálva, úgy a mint az eredetiben van, többnyire biztosan rendezhetni a magyarban. Vegyük például Horatiusból ezt a mondatot: „*Te Jovis impio tutela Saturno refulgens eripuit.*“ Egyszerűsítve: „*Te tutela Saturno eripuit.*“ Magyarul: „Téged az örködés Saturnus kezéből **kiragadott.**“ Az eltérés és olykori nehézség abban áll, hogy a magyarban hangsúlylyal mondandó határozó nem foglalja mindig az igéhez legközelebbi helyet a latinban. Így pl. „*Raro scelestum deseruit poena*“ mondatban *raro* a hangsúlyos határozó: „**Ritkán** menekszik meg a bűnös a büntetéstől.“ A *raro* és *deseruit* közt ott van az accentustalan *scelestus*. Itt a segít, hogy az adverbium rendszerint accentust igényel. Átalában pedig az illő kérdés feltételével jöhetni tisztába a hangsúlyos határozóra nézve.*)

Pl. **Ki?** *mit?* mikor? lőtt Gödöllőn a vadászaton?“ A feleletet az olvasóra hagyom. — 2) Az is megtörténhetik, hogy a főaccentus az igére esik s utánna a kiemelt körülmény. Pl. „az egyház **í**szonyodik a *vér*től.“

*) Dolgot ad és figyelmet kíván még két körülmény: 1) A latin praefixumok nem mindig oly praegnans adverbiumok, mint a magyar igekötők 2) A transitivumot nem tudjuk előre, hogy határozott vagy határozatlan formába tegyük-e magyarul.

Sokasíthatnám a példákat, de részint már is igen hosszúra nyult a toldalékom; részint olvasóimra bízhatom; tegyenek kísértményeket latin mondatokkal, s maguk győzzék meg magukat állításom igazsága felől. Csak arra intem, hogy példáikat az ó classicus autorokból vegyék.

A latin mondat úgy látszó bonyodalalmát csak a bővített mondatbeli jelzőknek a concordantia s a birtokos genetivus által engedett szabadabb helyzete engedte.

Mindezekről a latin nyelvben bármily mélyen buvárkodó, sőt jártas, nyugateuropai nyelvésznek anyanyelve természeténél fogva csak homályos sejtelme lehet. Innen van, hogy a latin szórendről irt általános és részszerinti értekezések mind szerencsétlenek s csak itt ott, egy egy pontban közelítik meg az igazságot. Ez okozza azt is, hogy a latinul író német, bár irálya mind a grammatica részéről, mind a szólamok használatára tekintetében feddhetetlen, nem egyszer oly csodásan és — hogy saját, lefordíthatatlan kifejezésekkel éljek — widersinnig hányja el a szókat, hogy azt bizony Cicero természetes latinságnak nem ismerné el.

Akárhogy legyen, τοῦτο προσεύχομαι ἵνα ἡ ἀγάπη ὑμῶν ἔτι μᾶλλον καὶ μᾶλλον περισσεύῃ ἐν ἐπιγνώσει καὶ πάσῃ αἰδοῦσί, εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς τὰ διαφέροντα. (Paul. Phil. 1, 10.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár